

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

4

Liaudis virsta tauta

BALTOJI VARNELĖ

Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka
Antanas Tyla

Recenzavo ist. m. dr. Vytautas Žalys
Knygą parengti talkino: Vytautas Jogėla, Saulius
Pivoras, Vladas Sirutavičius, Giedrius Subačius,
Raimundas Lopata

Redaktorius Gytis Vaškelis

Dailininkas Saulius Motieka

Turinys

I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	7
<i>Antanas Tyla</i>	
Lietuvos valstiečių istorijos (1795-1861 m.) bruožai	7
<i>Saulius Žukas</i>	
Apie Pypkininkus	103
<i>Saulius Sužiedėlis</i>	
Kalba ir socialinė klasė pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų	119
<i>Giedrius Subačius</i>	
Simono Daukanto Didžiojo lenkų—lietuvių kalbų žodyno naujadarai: individuali žodžių daryba.	135
<i>Vytautas Berenis</i>	
Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskio metamorfozės	217
<i>Egidijus Aleksandravičius</i>	
Atgimimo istorijos slenksčiai	235
<i>Thomas A. Michalskis</i>	
The National Consciousness among Lithuanian Emigrants to the United States at the Ending of the 19th and Early 20-th Century	251
<i>Tomas A. Michalskis</i>	
Lietuvių atgimimo psichologija Amerikoje tarp senųjų emigrantų XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje. Bendra apžvalga	265
<i>Egidijus Motieka</i>	
Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo: Istoriografinė suvažiavimo pavadinimo analizė	267
<i>Sigitas Jegelevičius</i>	
Plėšikai ar kovotojai?	327
II. DISKUSIJA	339
<i>Saulius Pivoras</i>	
Lietuvių ir latvių valstiečių mentaliteto tautiški profiliai XIX a. pirmojoje pusėje	339
<i>Leonas Mulevičius</i>	
Valstiečių savimonė kaip istorijos mokslo objektas	363

<i>Ingė Lukšaitė</i>	383
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tezės diskusijai: Viduramžiai ir ankstyvieji naujieji laikai	391
<i>Algirdas Narbutas</i>	
Valstiečių tautinės–pilietinės savimonės klausimu	397
III. RECENZIJOS	407
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tautinė, luominė ir valstybinė savimonė viduramžiais.	
Tyrinėjimo problemos	407
<i>Vladas Sirutavičius</i>	
"Liaudis virsta tauta" - E.Vėberio paradigma	419
<i>Česlovas Laurinavičius</i>	
Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai "Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893-1914 m."	437
IV PUBLIKACIJOS	449
<i>Zita Medišauskienė</i>	
Carinės valdžios sumanymas leisti liaudžiai skirtą žurnalą rusų ir žemaičių kalbomis XIX a. 7-ajame dešimtmetyje	449
<i>Antanas Kulakauskas</i>	
Penki 1882-1883 m. Rytų Lietuvos valstiečių kolektyviniai prašymai dėl lietuvių spaudos lotyniškuoju raidynu leidimo	479
<i>Juozas Tumas</i>	
Mūsų liaudis ir jos šviesuomenė Didžiojo Vilniaus seimo laiku. (Parengė E.Motieka)	491
STUDIA HISTORII ODRODZENIA LITEWSKIEGO RESUME	507
STUDIES OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN REVIVAL. SUMMARY	521
STUDIEN ZUR GESCHICHTE DER LITAUISCHEN WIEDERGEURT. KURZFASSUNG	535
ASMENVARDŽIAI	551
VIETOVARŽIAI	571

I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS

Antanas Tyla

LIETUVOS VALSTIEČIŲ ISTORIJOS (1795-1861 M.) BRUOŽAI

PRATARMĖ

Lietuvos valstiečiams teko ypatingas vaidmuo, stimuliuojant ir išsaugant lietuvių tautinį autentiškumą, atkuriant XVIII a. pabaigoje sunaikintą Lietuvos valstybingumą. Ypač didelė jų reikšmė buvo XIX a. besiformavusiai kultūrinių ir politinių idėjų sanklodai. Savo gyvybingumą beteisus valstiečių luomas įrodė, apeidamas visus jį varžiusius Rusijos imperijos įstatymus ir suformuodamas savąją inteligentiją. Ji, pasitelkusi ir bendraudama su kitais nenutautėjusiais bei politiškai tolerantiškais Lietuvos visuomenės sluoksniais, perėmė anksčiau tik bajorijos monopolium buvusį politinio gyvenimo vairą. Ji atvedė lietuvių tautą į valstybės atkūrimą, organizavo jos apgynimą nuo imperialistinės, Rytų Europai būdingos stipriųjų kaimynų agresijos.

Šiame darbe apžvelgiama Lietuvos valstiečių demografinė, ekonominė, kultūrinė ir politinė padėtis nuo carinės okupacijos pradžios iki baudžios panaikinimo. Nors darbas parašytas 1970-1973 m., labai nepalankiu istorijos mokslui laikotarpiu, tačiau nemanau, kad ši aplinkybė lėmė tai, kad jame labai daug vietos skirta socialiniams bei ekonominiams klausimams. Tiesiog norėjau atskleisti, kokiomis sąlygomis ir aplinkybėmis išliko mūsų tautos pagrindas, įrodyti, kad net ir sunkiausiomis sąlygomis tauta sugeba išlikti, jeigu ji nori išlikti. Ekonomika ir kasdienė būtis taip pat yra ir kultūros dalis. Ji sudaro tautos egzistavimo pagrindą.

Po šio parašymo atsirado jau naujų darbų, kuriais privalėčiau operuoti. Tačiau jaunesniųjų kolegų skatinamas palikau darbą tokį, kokį tuomet parašiau.

Dėkodamas šio darbo paskelbimo iniciatoriams Egidijui Aleksandravičiui, Egidijui Motiekai ir Rimantui Mikniui, tikiuosi, kad šis darbas padės pažinti nelengvą, bet garbingą Lietuvos valstiečių istoriją.

1991 m. gruodžio 5 d.

Autorius

I. VALSTIEČIŲ LUOMAS XVIII A. PABAIGOJE - XIX A. PIRMOJOJE PUSĖJE

Politinė padėtis ir demografiniai procesai

Per trečiąją Lenkijos ir Lietuvos padalijimą pati Lietuva irgi buvo padalyta: didžioji jos dalis prijungta prie Rusijos imperijos, Užnemunė - prie Prūsijos. Prie Rusijos prijungtoji dalis administratyviai priklausė iš pradžių Vilniaus, o nuo 1843 m. Vilniaus ir Kauno gubernijoms. Baltijos pakrantė (su Palanga ir Šventąja) nuo 1819 m. buvo prijungta prie Kuršo. Prūsijai atitekusi Užnemunė įėjo į vadinamųjų Naujųjų Rytų Prūsų provincijos Balstogės departamentą, vėliau į Varšuvos kunigaikštystės Lomžos departamentą, o nuo 1815 m. į Lenkijos Karalystės Augustavo vaivadiją (nuo 1837 m. gubernija). Ilgą laiką Nemunuėjo kariuomenės saugoma siena.

Skirtinga valstybinė bei administracinė atskirų Lietuvos rajonų priklausomybė padėjo pagrindus lietuvių valstiečių teisinės, socialinės ir ekonominės padėties įvairumui. Napoleono ir Frydricho Augusto 1807 m. reforma pirmiausia pakeitė Užnemunės valstiečių, kuriems buvo suteikta asmens laisvė, padėtį. 1818 m. asmens laisvė buvo suteikta Kuršo valstiečiams. Prijungus prie Kuršo Palangos ir Šventosios apylinkes, tenykščiai valstiečiai irgi tapo laisvi. Tuo tarpu Kauno ir Vilniaus gubernijose gyvenusieji valstiečiai baudžiavos panaikinimo sulaukė tik 1861 m.

Nei vienam administraciniam rajonui nebuvo suteiktos autonominės teisės, nebuvo skatinamas nacionalinės kultūros vystymasis. Skirtinga valstybinė ir administracinė priklausomybė, teisiniai, socialiniai ir ekonominiai skirtumai, švietimo tinklo įvairovė sudarė prielaidas kiek skirtingam

ir visam kultūriniam gyvenimui, rajoninių kultūros centrų formavimuisi.

Gyventojų dinamika

XVIII a. pabaigoje - XIX a. viduryje Lietuvą palietė įvairūs politiniai, socialiniai, ekonominiai bei stichiniai įvykiai. Būdamą pasienyje, ji jautė karų su Napoleonu našą. Kraštas ypač buvo nusiaubtas 1812 m., per 1830-1831. m. sukilimą. Keletą kartų siautė epidemijos, nederliai. Visa tai turėjo tiesioginės įtakos krašto ekonomikai, visų gyventojų, taip pat ir valstiečių dinamikai.

Apie gyventojų luomų dinamiką bei tarpusavio santykinį dydį galime spręsti, remdamiesi V-X gyventojų surašymų - revizijų, kurios buvo atliktos 1795, 1811, 1816, 1834, 1850 ir 1858 m., duomenimis¹. Tie duomenys nebuvo kruopščiai renkami ir nėra visai tikslūs. Revizijų metu buvo surašomi tik vyriškosios lyties asmenys. Absolūtus gyventojų skaičius buvo maždaug dvigubai didesnis. Be to, revizijų duomenys liečia ne visą Lietuvą (be Užnemunės). Tačiau kitokių sistemingų analogiškų duomenų nėra. Be to, jie atspindi pagrindinę gyventojų dinamikos tendenciją.

1795-1858 m., t.y. per 63 metus gyventojų skaičius Lietuvoje (be Užnemunės) išaugo nuo 440,9 tūkst. iki 618,9 tūkst. arba 40,4% (žr. 1 lent.). Lietuva buvo žemės ūkio kraštas. Miestai, be Vilniaus, buvo silpnai išsivystę, žymią gyventojų dalį - apie tris ketvirtadalius - sudarė valstiečiai. Jie labiausiai nukentėjo karo, epidemijų siautėjimo, nederliaus metais. Todėl jų skaičius augo lėčiau, negu visų gyventojų apskritai. 1795-1858 m. jų padaugėjo tik 23,7%.

Po 1834 m. valstiečių skaičius ėmė mažėti (žr. 1 lent.). 1845-1848 m. smarkiai padidėjo jų mirtingumas². Be to, po 1857 m. laisvuosius žmones dvarininkai pradėjo prirašinėti prie miestiečių.

Kitų luomų gyventojų skaičiaus augimas buvo didesnis negu valstiečių. Per 63 metus bajorų padaugėjo 56,8%, miestiečių - 66,8%. Miestiečių, sudariusių daugiau kaip dešimtadalį gyventojų, augimą lėmė ne tik natūralus

prieauglis. Tuo metu dalis miestų ir miestelių atsikovojo miesto teises. Be to, miestiečiais buvo užrašyta dalis vienkieminkų ir laisvųjų žmonių.

Valstiečių feodalinės priklausomybės keitimasis

XVIII a. pabaigoje valstiečiai priklausė bajorams-dvarininkams, valstybei, bažnyčiai ir atskiroms žinyboms. Tuo metu dvarininkams priklausė 56% valstiečių. Vals-tybiniai valstiečiai sudarė daugiau kaip ketvirtadalį (27%), karališkieji stalo - 6%, bažnytiniai - 10%, jėzuitiniai - 1% valstiečių³. Po III valstybės padalijimo iki pat XIX a. penktojo dešimtmečio Lietuvoje carinės vyriausybės iniciatyva vyko valstiečių feodalinės priklausomybės keiti-masis.

Po to, kai Lietuvos teritoriją pasidalijo Prūsija ir Ru-sija, buvusieji Lenkijos ir Lietuvos valstybės išdo tiesioginio bei sąlyginio valdymo dvarai perėjo tų valstybių išdo žinion. Šiaulių ekonomija atsidūrė caro, o Alytaus ekonomija - Prūsijos valdžioje. Šiaulių ekonomija nebuvo perduota į caro šeimos valdų sudėti. Imperatorė ją kartu su Jurbarko seniūnijos dalimi, buvusią dešiniajame Nemuno krante, padovanojo savo didikui Platonui Zubovui. Kitų dvarų valdymo carinė vyriausybė iš pradžių nekeitė. Užnemunėje Prūsijos valdžia Alytaus ekonomiją pavertė valstybine žeme. Visus valstybinius dvarus ji paliko se-niesiems jų valdytojams, kitus perdavė prūsų valdininkams, trečius atidavė nuomon⁴. Abiejų valstybių vyriausybės stengėsi išplėsti valstybines valdas. Netrukus Užnemunė, kaip Lenkijos Karalystės dalis, atiteko Rusijos imperijai. Visi valstybiniai dvarai, kurie buvo visiškoje išdo nuosavybėje, iki 1837 m. priklausė Finansų ministerijai. Tiesiogiai dvarus valdė dovanojimo arba varžybų keliu juos laikinai gavę privatūs asmenys, daugiausia vietiniai dvarininkai. Kai kuriuos dvarus valdė valstybės paskirti administratoriai.

Valstybinių valstiečių absoliutus ir santykinis skaičius per visą XIX a. pirmąją pusę augo. Tai nulėmė ne natūralus gyventojų prieauglis, o kitų kategorijų dvarų prijungimas prie valstybinių valdų. Tuo laikotarpiu carinė

vyriausybė prie valstybinių turtų priskyrė kai kuriuos konfiskuotus 1830-1831 m. sukilimo dalyvių dvarus, vienuolynų ir 1841 m. caro įsaku sekuliarizuotas bažnytines žemes. Iš viso iki 1837 m. Vilniaus gubernijos išdui buvo perduoti 149 sekvestruoti ir konfiskuoti dvarai su 30,8 tūkst. revizinių valstiečių⁵. Dešimtyje Lietuvos apskrčių (be Užnemunės) bažnytinių žemių sekuliarizacijos išvakarėse buvo 29,1 tūkst. dvarininkijai priklausiusių revizinių valstiečių. 1858 m. jų tebuvo 10 (žr. 1 lent)⁶. Dvarininkams priklausiusių valstiečių absoliutus ir santykinis skaičiai taip pat mažėjo.

Apie valstybinių valstiečių daugėjimą kitų valstiečių kategorijų sąskaita vaizdžiai parodo VII-X revizijų duomenys (žr. 1 lent.). 1858 m. beveik pusė (46%) visų valstybinių valstiečių gyveno keturiose Lietuvos apskrityse: Trakų, Švenčionių, Vilniaus ir Zarasų. Jų skaičius pastarosiose trijose apskrityse ypač išaugo sekuliarizavus bažnytines valdas. Dešimtyje Aukštaitijos ir Žemaitijos apskrčių valstybiniai valstiečiai sudarė apie ketvirtadalį visų valstiečių. Užnemunėje tokių valstiečių buvo daugiau kaip pusė.

Po visų XIX a. pirmojoje pusėje įvykusių valstiečių feodalinės priklausomybės pakeitimų nuo penktojo dešimtmečio valstiečiai daugiausia priklausė dvarininkams ir valstybei.

Be minėtų valstiečių kategorijų, dar buvo laisvieji žmonės, kurie turėjo kilnojimosi teisę, gautą iš feodalo ar paveldėtą iš tėvų, ir faktiškai nepriklausė nei dvarininkams, nei valstybei, nei bažnyčiai. Tačiau jie nuomodavo iš feodalų žemę ir, kol pasibaigdavo kontraktas, priklausydavo feodalui.

Pirmas visuotinis laisvųjų žmonių surašymas buvo atliktas 1795-1796 m. Aiškaus kriterijaus, ką laikyti laisvuju žmogumi, tuomet nebuvo. Jais užrašinėjo bežemius, žemininkus, išseivius, bėglius, činšininkus⁷.

Pradedant 1795 m., laisvųjų žmonių nuolatos mažėjo. 1795 m. jie sudarė trečdalį visų valstiečių, 1816 m. - jau tik 14%, 1834 m. - 13%, 1850 m. - 7,6%, 1858 m. - 5% (žr. 1 lent.).

Kadangi jų laisvę ribojo kilnojimosi teisė, tai dvarininkai

**Bendras Lietuvos (be Užnemunės) gyven-
luomais, valstiečių pagal feoda-**

Metai	Iš viso	Valstiečiai							
		dvarininkų		valstybinių		bažnytinių		laisvųjų žmonių	
		Iš viso	%	Iš viso	%	Iš viso	%	Iš viso	%
1795	440884 ¹	102910 ²	33,9
1816 ⁵	448860	205578	45,8	51270	11,4	23404	5,2	64155	14,3
1834	573831	264436	46,1	74714	13,0	29065	5,0	74011	12,9
1850	607096	241957	39,8	150182	24,7	31	0,0	45965	7,6
1858	618860	238327	38,5	154189	24,9	10	0,0	32556	5,3

¹Duomenys paimti iš L.Žitkovičiaus kn. "Rzady Repnina ... ", lent. N.Ulašćikas patikslino šios revizijos duomenis ir nurodė, kad Lietuvoje (be Užnemunės) tuo metu buvo 463072 žmonės (Улащик Н. Указ. соч. С. 46).

²N.Ulašćikas nurodo 105251 (p. 77)

³N.Ulašćikas nurodo 40675 (p. 89).

tojų (vyriškos lyties) pasiskirstymas
linę priklausomybę 1795–1858 m.

		Vienkie- mininkai		Bajorai		Miestiečiai		Kiti	
Iš viso	%	Iš viso	%	Iš viso	%	Iš viso	%	Iš viso	%
335515	76,1	41482 ³	9,4	49433 ⁴	11,2	14454	3,3
344407	76,7	34822	7,8	56194	12,5	13437	3,1
442226	77,0	15357	2,7	44747	7,8	64048	11,2	7453	1,3
438135	72,1	13743	2,3	52085	8,6	73674	12,1	29459	4,9
425082	68,7	12836	2,1	65218	10,5	82483	13,3	33241	5,4

⁴L.Žitkovičiaus pateiktoje lentelėje miestiečiais revizijos metu užrašyta 24352. Prie jų dar prijungėme cechintus amatininkus, pirklus ir vienoje grafoje surašytus žydus ir karaimus. N. Ulaščikas nurodo 53548 miestiečius (p.100).

⁵1816–1858 m. duomenys imti iš N.Ulaščiko min. knygos (p. 31–

bet kuriuo metu galėjo surasti priežasčių sulaikyti išsikėlimą. XIX a. pirmojoje pusėje pastoviai vykęs laisvųjų žmonių skaičiaus mažėjimas buvo susijęs su jų įbaudžiovimu dvaruose ir prirašymu prie valstybinių valstiečių bei miestiečių. Dvarininkai tai darė fiskaliniais ir ekonominiais sumetimais. 1812 m., pakeitus senąją mokesčių sistemą ir įvedus pagalvės mokestį, laisvieji žmonės turėjo mokėti dvigubai didesnį mokestį, negu baudžiauninkai. Dvarininkams tai buvo nenaudinga. Be to, stiprinant palivarkinę sistemą, augo darbo jėgos pareikalavimas. Tai skatino dvarininkus pririšti laisvuosius žmones prie dvaro. Jų kilnojimąsi suvaržė ir 1847 m. gegužės 23 d. nuostatai dėl laisvųjų žmonių, gyvenančių privačiuose dvaruose. Visi laisvieji žmonės turėjo sudaryti su dvarininkais sutartis arba pasirinkti kitokį gyvenimo būdą. Naudodamiesi tuo, dvarininkai stengėsi primesti jiems sunkias nuomos sąlygas, o nesutinkančius pasirašyti šių sutarčių išskeldindavo. Iki 1857 m. Kauno gubernijoje 86% laisvųjų žmonių prievarta buvo prirašyti prie dvarininkų valdų, 4% - valstybiniame kaime ir 7% - miestiečiais⁸.

Laisvųjų žmonių pririšimas prie dvaro ir pavertimas baudžiauninkais tęsėsi iki 1857 m. lapkričio 20 d. reskripto. Po to dvarininkai pradėjo užrašinėti laisvaisiais žmonėmis savo baudžiauninkus ir prirašinėjo juos pagal 1847 m. nuostatus prie miestiečių, kad tokiu būdu panaikintų jų teisę į naudojamą žemę po baudžiovos panaikinimo. Šitokiems laisviesiems žmonėms teisė į naudotą žemę buvo atstatyta tuojau po valstiečių reformos. Tuo tarpu "seniesiems" laisviesiems žmonėms, kurie gavo II kategorijos laisvųjų žmonių vardą, teisė į nuomojamos žemės išpirkimą buvo pripažinta tik 1882 m. birželio 3 d. įstatymu.

Valstiečių pastangos išėiti iš savo luomo

Dalis valstiečių "nutekėdavo" į privilegijuotus luomus. Valstiečius viliojo bajorų pilietinės teisės ir todėl siekė jas įsigyti. M. Oginskis 1811 m. carui rašė, jog beveik nebuvo dvaro, kur valstiečiai nesirūpintų įsigyti bajorystės dokumentų. Atsirado žmonių, kurie, vartydami senus

pergamentus, sudarinėjo genealoginius medžius, piešė herbus, t.y. "fabrikavo bajorus" ir iš to darbo krovėsi sau turtus. Tie bajorystės dokumentai buvo beverčiai, nes jų dažniausiai nepatvirtindavo heraldinė komisija Peterburge. O valstietis, daug laiko sugaišęs važinėjimams, išleidęs paskutinį skatiką, savo padėties nepagerindavo. M.Oginskio nuomone, bajorystės dokumentus stengėsi įsigyti daugiau kaip 30000 šeimų⁹.

Turtas negalėjo padėti valstiečiui pakeisti luominės priklausomybės. Daugiausia čia padėjo mokyklos ir mokslas (plačiau žr. 85–90 p.).

Be įvairių valstiečių kategorijų, žemdirbyste Lietuvoje vertėsi ir smulkiųjų bajorų - šlėktos sluoksniš, t.y. bajorai, kurie turėjo valdas be valstiečių. Nors jie priklausė privilegijuotųjų luomui, tačiau gyvenime beveik nesiskyrė nuo valstiečių.

Bajorams priklausė nemaža valdų dalis. Baudžios panaikinimo išvakarėse Kauno gubernijoje iš 5800 valdų 2145 (43%) nebuvo prirašyta valstiečių, t.y. priklausė bajorams¹⁰. Daugiausia jų buvo Žemaitijoje ir Kauno apskrityje¹¹.

Neturintieji žemės bajorai versdavosi amatais, žemės nuoma, tanaudavo dvaruose ir net bernaudojo pas valstiečius. Carinė vyriausybė neturinčius bajorystės įrodymų šalino iš bajorų luomo, sudarė vienkieminių ir piliečių socialinę mokesčius mokančiųjų grupę (žr. 1 lent.). Piliečiais vadinosi mieste, o vienkieminkiniais - kaime gyvenę bajoriškos kilmės asmenys. Vienkiemininkų skaičius nuo 1834 m. visą laiką mažėjo, nes jie pereidinėjo į kitas mokesčius mokančiųjų piliečių kategorijas. 1857 m. rugpjūčio 1 d. įstatymu vienkieminkinai buvo prirašyti prie valstybinių valstiečių ir tokiu būdu jie galutinai buvo atskirti nuo bajorų ir susiliejo su valstiečiais.

A.Buckevičius savo prisiminimuose rašo, jog bajorai stengėsi nedalyti nekilnojamojo turto vaikams, o juos leisdavo mokytis amatų arba į mokyklas, kad jie užsitikrintų sau pragyvenimą¹². A.Koreva pažymėjo, kad bajoriškos kilmės amatininkai buvo labiau išsimokslinę už bajorus žemvaldžius, suprato švietimosi reikšmę ir negalėjo

paskutinės uždirbtos kapeikos savo vaikams mokyti. Daug jų vaikų stodavo į aukštąsias mokyklas¹³.

II. VALSTIEČIŲ ŪKIS

Valstiečių susiskaidymas

Feodalinis žemės monopolis ir feodaliniai santykiai nesuniveliavo valstiečių nei teisiniu, nei turtiniu atžvilgiais. Išryškėjo valstiečių diferenciacija, vyko jų pauperizacija. Pastarasis istorinėje literatūroje plačiau nušviestas, negu valstiečių diferenciacija.

Valstiečių ūkių diferenciacija vienokia yra visos Lietuvos mastu, kitokia atsiruose dvaruose ir dar kitokia atskiruose kaimuose. Didžiausi skirtumai buvo tarp atskirų Lietuvos rajonų ir dvarų valstiečių ūkių, nes jie ryškiau skyrėsi pagal feodalinės rentos formas, prievolinių sklypų dydį, trobesius, prievolės. Tuo tarpu viename dvare, ypač kur vyravo atodirbinė sistema, šių skirtumų buvo mažiau. To paties kaimo valstiečiai, atliekantys lažą ir kitus atodirbius, paprastai mažiau skyrėsi valdomos žemės sklypų dydžiu, bet gerokai daugiau - gyvulių skaičiumi, trobesiais, samdomojo darbo panaudojimu.

XVIII a. pabaigoje kai kuriuose dvaruose valstiečiai buvo skirstomi į 5 grupes: turtingus, vidutiniškai turtingus, pasiturinčius, vidutiniokus ir varginguosius. Platonui Zubovui perimant Šiaulių ekonomiją, 3067 ūkiai buvo sugrupuoti į turtingus (2,8%), pasiturinčius (10,5%), blogus (30,1%) ir beturčius (56,6%)¹⁴. 1836 m. Joniškėlio dvarininkas Karpis valstiečius ūkininkus ir bežemius suskirstė net į 9 kategorijas: ūkininkai, pusiau ūkininkai, bernai ir kt.¹⁵. Plokščių (Blagoslovenstvos) dvare 1835 m. valstiečiai buvo skirstomi į 8 grupes: činšinius, pusiaučinšinius, prievolinius, pusiauprievolinius, miškinius, sklypininkus, pusiauskllypininkus ir trobelninkus¹⁶. Palangos grafystėje činšinių valstiečių ūkio pajėgumas buvo žymimas originaliai - prievolių skaičiumi. Vieną prievolę sudarė 50 auksinų mokamo činšo. Turintis prievolę buvo laikomas tikru ūkininku, mokantis mažiau negu prievolę - daržininku.

Dauguma ūkininkų turėjo nuo 1 iki 9 prievolių, tačiau buvo turinčių po 9-10, o vienas net 16 prievolių. Priklausomai nuo prievolių (nors griežtos sistemos ir nesilaikyta) buvo uždedami atodirbiai¹⁷. Pagal 1839 m. gruodžio 28 d. įstatymą dėl valstybinių ūturtų iliustracijos valstiečiai suskirstyti į 4 kategorijas: prievolinkus, pusiauprievolinkus, daržininkus (trobelninkus) ir kamininkus (bobilius)¹⁸. Panašios kategorijos nustatytos, įvedant privalomuosius inventorius, ir privačiuose dvaruose¹⁹. Valstybiniai valstiečiai į kategorijas suskirstyti pagal darbinių gyvulių kiekį, o privačių dvarų valstiečiai - pagal turimas žemės naudas. XVIII a. pabaigoje ir privačiuose dvaruose valstiečių turtingumo kategorijos buvo nustatomos pagal darbinių gyvulių skaičių. Turtingi valstiečiai turėjo po 2-3 arklius ir 4 jaučius, vidutiniškai turtingi ir pasiturintys - po 2 arklius ir 2 jaučius, vidutiniškai - po 2 jaučius, vargingieji darbinių gyvulių nelaikė. XIX a. pirmojoje pusėje prievoliniai ir pusiauprievoliniai ūkiai buvo skirstomi, atsižvelgiant tik į žemės kiekį, o ne į darbinius gyvulius. Skirtingas prievolės valstiečiai atlikinėjo priklausomai nuo kategorijos.

Visos Lietuvos mastu valstiečių diferenciacija pagal valdomos žemės kiekį buvo nevienoda. Reformos išvakarėse Vilniaus apskrityje iš 1923 dvarininkams priklausiusių valstiečių kiemų po 10-14 dešimtinių turėjo vos 6,3% ir net 93% - po 15-20 dešimtinių. Švenčionių apskrityje po tiek pat valdė 74,5% valstiečių. Turtingieji - daugiau kaip po 20 dešimtinių - Vilniaus apskrityje sudarė 0,6%, Švenčionių - 12%. Turinčių mažiau kaip po 5 dešimties visai nebuvo, o po 5-9 dešimtinių - vos keliolika²⁰.

Šį rajoną palyginus su Suvalkija ir ypač su vakarine ir šiaurine Lietuvos dalimi, matyti, kad pastaruosiuose rajonuose diferenciacija buvo gilesnė ir turtingieji valstiečiai turėjo didesnius sklypus. Tai ryškiai parodo XIX a. pradžios Platelių ir Palangos grafysčių valstiečių ūkiai²¹.

Čia daugiau kaip pusė valstiečių ūkių turėjo valaką viršijančius (30 margų) sklypus. Kai kurie ūkiai buvo ypač stambūs, turėjo po 4 valakus. Pačių smulkiausių sklypų (iki 5 margų) daugiausia buvo miesteliuose.

Grafystė	Iš viso ūkių ir miestelių sklypų	Iš jų turinčių					
		iki 5 margų	5 - 15 margų	15-30 margų	30-45 margų	45-60 margų	daugiau kaip 60 margų
Palangos	518	63 (12,2%)	38 (7,4%)	123 (23,7%)	146 (28,2%)	93 (17,9%)	55 (10,6%)
Platelių	424	24 (5,7%)	7 (1,7%)	149 (35,1%)	162 (38,2%)	62 (14,6%)	20 (4,7%)

Panaši padėtis buvo ir Šiaulių apskrityje, kur daugiau kaip pusė valstiečių turėjo po 20-40, 9% - daugiau kaip po 40 dešimtinių. Čia irgi buvo valstiečių, kurie turėjo iki 10, o 30% - po 10-20 dešimtinių²². Ukmergės apskrities Anykščių bažnyčios valdoje, išsidėsčiusioje nuo Anykščių iki Čedasų, kuriai priklausė 8 kaimai, dvi jurzdikos ir 3 užsieniai su 108 prievolniais ir pusiauprievolniais valstiečių kiemais, 9,2% jų turėjo po $\frac{1}{2}$ - $\frac{2}{3}$, 74,1% - po 1 - $1\frac{1}{2}$, 13,9% - po $1\frac{2}{3}$ - $1\frac{5}{6}$ ir 2,3% po $2\frac{2}{3}$ valako žemės²³.

Dvaruose, kur vyravo atodirbinė renta, valstiečių ūkininkų diferenciacija nebuvo didelė. Tų pačių kaimų valstiečiai daugiausia turėjo vienodo dydžio sklypus. Trakų apskrities Balbėnų ir Grinapolio palivarkuose 1811-1812 m. iš 60 kiemų 46,7% turėjo po valaką, 43% - po $\frac{2}{3}$ ir 21% - po $\frac{1}{2}$ valako²⁴. Šiaulių apskrities Dirvėnų dvare 1845 m. iš 32 kiemų 87% turėjo po valaką²⁵, Kauno apskrities Raudondvario dvare iš 116 kiemų 76,7% turėjo po 13-18, 14% - po 8-9 dešimtines²⁶. Vilkijos dvare iš 103 kiemų 78,4% turėjo po 15-16,5, 4% po 11-13, 10% po 8 dešimtines²⁷, Bobcino dvare iš 44 kiemų 70,5% turėjo po 15, likusieji nuo 6 iki 14 dešimtinių žemės²⁸. Vilkijos dvare iš 10 kiemų, Dirvėnų dvaro visuose 5 kaimuose, Raudondvario dvare iš 14 kaimų - 11 (be daržininkų) ūkių buvo vienodo dydžio arba skyrėsi labai nežymiai.

Dvarininkai buvo suinteresuoti turėti stiprius valstiečių ūkius, pajėgius atlikti nustatytas prievoles, todėl skaldyti kiemus jie neleisdavo. Susiliejus skirtinei ir priimtinei žemei, XIX a. pradžioje nusistovėjo valstiečių ūkių dydžiai. Priimtinė žemė išliko tik atskiruose dvaruose: Dubingių, Dusetų, Adutiškio, Panevėžio, Ramygalos²⁹.

Lyginant XVIII a. 80-90 metų ir 1858 m. duomenis apie valstiečių ūkių dydžius Rytų Lietuvoje³⁰, matyti, kad XIX a. sumažėjo smulkius (nuo $\frac{1}{4}$ iki $\frac{1}{3}$ valako) ir stambius (daugiau kaip valako) ūkius valdančių valstiečių.

Valstiečių diferenciaciją rodė ne tik žemės, bet ir darbinių bei produktyviųjų gyvulių kiekis, samdomojo darbo panaudojimas, trobesių skaičius, jų įrengimas bei išvaizda.

Valstiečiai darbams naudojo arklius ir jaučius. Jaučiai dar plačiai buvo tebenaudojami arimui. Tačiau kai kuriuose rajonuose jie jau buvo pakeisti arkliais. Palangos grafystės 1816 m. inventoriuje pažymėta 1290 arklių ir tik 9 jaučiai. Platelių grafystės inventoriuje jie visai neminimi. 1831 m. duomenimis, Telšių apskrityje ūkio darbams jaučiai iš viso nebebuvo naudojami. Tokia pati padėtis buvo ir Breslaujos apskrityje. Kitose apskrityse jie jau buvo naudojami³¹. XIX a. viduryje pas dvarininkų valstiečius Šiaulių apskrityje jaučių buvo 11,5% mažiau negu arklių, tuo tarpu Rytų Lietuvoje - Švenčionių, Trakų ir Vilniaus apskrityse - jaučių buvo 12-52% daugiau negu arklių³².

Be darbinių gyvulių, valstiečių ūkiuose buvo karvių, avių, kiaulių, ožkų, naminių paukščių.

Diferenciacija pagal naudojamos žemės sklypus buvo nusistovėjusi, tuo tarpu pagal gyvulių skaičių ūkiuose ji buvo dinamiškesnė, nes gyvulių ūkiui skaudžius smūgius sudavė karai, nederliai, gyvulių epideminės ligos. Valstiečių gyvulių ūkis ypač nukentėjo XIX a. pradžioje per karus ir siautusias epidemijas. 1806-1807, taip pat 1811-1813 m. pražygiuojantys kariuomenės daliniai ir į pasienį sutrauktos kariuomenės įgulos reikalavo daug pašaro, grūdų, pastočių. 1806 m. Šiaulių ekonomijoje, Kalvių ir Meškuičių pašto stotyse kariuomenei pervežti stovėjo po

1000 pakinkytų valstiečių vežimų, kurių dalis buvo nuvaroma net į Prūsiją. Dėl pašaro stokos arkliai krito kaip musės. Sekančiais metais valstiečiai nebeturėjo kuo įdirbti savo laukų, daug jų liko dirvonais arba užsėta avižomis, žmones apniko šiltinė. Bado ir ligų vejami valstiečiai su šeimomis bėgo kas kur galėjo ar tikėjosi išsigelbėti. Pasilikusiems dvaras ėmė dalyti kas mėnesį kiekvienam suaugusiam po 6-9, o vaikui po 1-2 gorčius miltų, sumaltų iš grūdų ir pelų mišinio.

1808 m. pavasarį vėl atsinaujino gyvulių maras, ir kai kuriuose ekonomijos palivarkuose iškrito visi valstiečių bei dvaro gyvuliai. 1809 m. gegužės 17 d. užėjo toks baisus šaltis ir dargana, kad tą dieną Šiaulių ekonomijoje krito 911 arklių, 186 karvės, 256 avys, 9 kiaulės ir 363 žąsys³³. 1811 m. derlius vėl buvo menkas, o rudeniop vėl ėmė kristi gyvuliai. 1812 m. pradžioje šieną reikėjo pristatyti Akmenėje, Klykuoliuose ir Vegeriuose stovėjusioms raitelių įguloms, o valstiečių gyvuliams šerti dvaras dalijo šiaudus. Dėl tokio menko pašaro ir nuolatinų pastočių darbiniai gyvuliai tiek nusilpo, kad nebegalėjo žagrės traukti. Moterys laukus su kastuvais varpė ir taip paruoštoje dirvoje vasarą sėjo.

Prasidėjus karui, valstiečiai tų kaimų, kurie buvo arčiau kelio į Mintaują, liko visai be arklių ir kitų gyvulių bei javų. Ten išsidėstę Prūsijos kariuomenės daliniai plėšikavo. Valstiečiai su degtinės, šieno ir šiaudų vežimais buvo varomi į Šiaulius, Žagare, Akmenę, Kauną, Vilnių, Merkinę, Alytų. Prūsų daliniams buvo pristatomi kailiniai ir šilti batai. Gruodžio viduryje jie šiltai apsitaisę grįžo į savo kraštą. Ekonomijoje 1372 valstiečių ūkiams trūko arklių, duonos, galvijų ir kt. Sunykęs valstiečių gyvulių ūkis ilgai negalėjo atsigauti. Dar ir 1826 m. iš 2063 lažinių ūkių 476-se buvo po 2, 125-se po vieną ir 12-je nei vieno arklio. Net ir 1832 m. dvaras pirkto arklių valstiečiams šelpti³⁴.

Tokia ar panaši padėtis buvo ir kai kuriose kitose Lietuvos vietose. Platelių grafystėje 1808 m. net dalis pasiturinčių valstiečių neturėjo nei vieno arklio, 20% turėjo po 1, 50% - po 2, 20% - po 3, ir 8% - po

4-6 arklius³⁵. Rėmerio palivarkuose Trakų apskrityje darbinų gyvulių 1806-1812 m. tiek sumažėjo, kad per 20-30 metų po to nepasiekė XVIII a. paskutiniųjų ir XIX a. pirmųjų metų lygio. Daugirdiškių, Balbėnų ir Grinapolio palivarkuose 1780-1796 m. valstiečiai turėjo 307, 1806-1811 m. - 343, 1814 m. - 165, 1819 m. - 266 darbinius gyvulius. Jų sumažėjo iš tikrųjų dar daugiau, nes tuo laikotarpiu prie palivarkų buvo prijungta naujų kaimų. Praėjus trims metams po karo, Palangos grafystės 6 kaimuose, kuriuose buvo 168 ūkiai ir kurių 71% turėjo nuo 1 iki 3 valakų žemės, net 44% valstiečių laikė tik po 1-2, 36,6% - po 3 arklius, 59% - po 1-3 karves, 40% - po 1-3 avis ir 94% - po 1-3 kiaules. Tuo tarpu normaliais 1846 metais Vilkijos dvare iš 83 valstiečių, turėjusių po 15,5-16 dešimtinių, t.y mažiau kaip po valaką, 80% laikė po 4-6 darbinius gyvulius.

Karo metais sumažėjo ir produktyviųjų gyvulių. Daugiausia nukentėjo tų rajonų valstiečiai, kurie gyveno prie pagrindinių kelių ir buvo lengvai pasiekiami pražygiuojantiems kariniams daliniams, savavališkai atiminėjusiems gyvulius ir kitoki turta. Be to, gyvuliai buvo rekvizuojami. 1812 m. rudenį Laikinoji vyriausybės komisija įsakė pristatyti iš Vilniaus departamento 10000 jaučių³⁶.

Po stichinių ir socialinių nelaimių ūkiui atsikūrus valstiečių diferenciacija pagal turimų gyvulių skaičių pagilėjo. Minėtoje Palangos grafystėje 19% valstiečių turėjo po 4 arklius, 22% - po 5-8 karves, 12,6% - po 7-9 ir daugiau avių. Vilkijos dvare po 15-16,5 dešimtinės turinčių dauguma valstiečių laikė po 3-5 karves. Tačiau net ketvirtadalis turėjo jų tik po 1-2, o dešimtadalis - po 6-9. Pastarajai grupei priklausė 20% visų karvių. Taip pat ir su avimis: dauguma turėjo po 3-6, o 14% laikė po 1-2 ir po 7-12 avių³⁷.

1839 m. tuometinėje Vilniaus gubernijoje iš 16123 žeme apdalintų valstybinių valstiečių šeimų beveik pusė turėjo po 1-3, daugiau kaip trečdalis po 4-6 ir šeštadalis daugiau kaip po 6 darbinius gyvulius. Pastarųjų šeimų Upytės apskrityje buvo daugiau kaip pusė, Raseinių apskrityje - penktadalis. Po tokį kiekį darbinių, taip pat

ir produktyviųjų gyvulių galėjo turėti tik turtingiausi valstiečiai. Šeimų, turinčių po 1-3 darbinius gyvulius, daugiausia buvo Rytų Lietuvoje - Trakų, Užnerio, Vilniaus ir Zarasų apskrityse³⁸.

Turtingieji valstiečiai, turintys daugiau žemės, gyvulių, didesnę kiekį žemės ūkio produkcijos realizuodavo rinkoje ir turėjo daugiau pajamų.

Daugiausia pelno valstiečiai turėjo iš linų. Gyvulių pardavimas pažeisdavo dvaro interesus ir buvo varžomas.

XVIII a. pabaigoje - XIX a. pirmojoje pusėje valstiečių ūkiuose buvo plačiai paplitęs samdomasis darbas. Jo panaudojimas irgi rodė valstiečių diferenciaciją³⁹. Tačiau apie tai dar kalbėsime atskirai.

Kai kurie valstiečiai turėjo susikrovę stambias sumas pinigų. XIX a. pirmosios pusės amžininkai ypač pabrėždavo kai kurių žemaičių valstiečių turtingumą. Iš Gardino gubernijos kilęs filosofas, švietėjas I.Lachnickis tuo metu išleistoje knygelėje kiek perdėtai rašė, kad žemaičių valstietis, turintis tūkstantį auksinų, nėra laikomas turtingu ūkininku ir kad tokį vardą gaunąs tik sukaukęs 10000-20000 talerių kapitalą. Ir tokių nestokoje⁴⁰. Kiek vėliau Žemaitijos valstiečius aprašęs nežinomas autorius, apibūdinęs pasiturinčio valstiečio ūkį, pažymi, kad "kiekvienoje tokioje troboje nesunku buvo surasti padėtus atsargai po šimtą ir po tūkstantį muštų olandiškų talerių..."⁴¹.

Turtingesnieji valstiečiai išsiskyrė trobesių turtingumu. L.Jucevičius, aprašydamas savo išpūdžius, patirtus keliaujant činšininkų valstiečių apgyventomis vietovėmis tarp Platelių ir Salantų, kur vyravo valstiečiai, turintys nuo $\frac{2}{3}$ iki 2 valakų žemės⁴², rašo: "Už Platelių važiuojant toliau, keleivio akį glosto jeigu ne gražūs, tai bent širdį paguodžią reginiai. Visur matai padorius kaimus, dailiai išsistačiusius, medžiais apsodintas gatves, akmens tvoras, valstiečių namus su kaminais, augalotus vyrus, gražias moteris, apsirengusias savo darbo drobiniais... Valstiečių namai tame pašalyje, ypač Prūsų pasienyje, beveik visi yra jų nuosavybė, dėl to tad gražiausi ar tik ne visoje Lietuvoje ir Lenkijoje. Tuos namus jie gali parduoti, jie turi pasidėję po kelis šimtus, net po tūkstantį olandiškų talerių"⁴³.

1829 m. duomenimis, netoli Kelmės buvusio Verpenos dvaro Burlakiškių, Gudelių, Užmiškio, Johampolio, Mockaičių kaimuose kai kurių valstiečių sodybose ne tik gyvenamieji namai, bet ir ūkiniai pastatai buvo iš tašytų arba išpjautų rąstų. Gyvenamieji pastatai buvo nuo 7,4x6,4 iki 23,4x6,4 m dydžio. Didesnės trobos turėjo po dvi krosnis, kai kur iš plytų ir koklių. Kai kuriose trobose langai buvo dideli, atidaromi, kitur maži, iš nedidelių stiklo gabalų, neatidaromi. Būta langų ir su langinėmis. Stogai šiaudiniai, asla visur molio plūkta. Be gyvenamųjų trobų, sodybose buvo tvartų, klojimų, svirnų, daržinių, pirtelių. Kiekviename klojime - jauja. Daugumą sodybų sudarė 4-5, rečiau 3 bei 6-7 trobesiai. Iš 12 sodybų tik vienoje gyvenamoji troba buvo po vienu stogu su ūkiniu pastatu⁴⁵.

Prie Biržų buvusio Naradavos dvaro Klausučių, Šlepečių ir Čepukų kaimų valstiečių trobesiai mažai kuo skyrėsi. Labiau skyrėsi įranga. 33 sodybose - 24 gyvenamosios trobos, 10 svirnų, 3 tvartai, vienas klojimas buvo su pamatais. Čia gyvenamieji trobesiai irgi buvo atskirai nuo ūkinių. Tuo tarpu Trakų apskrities Dembinos palivarko Pakalniškių, Vilkiškių, Pasiėkų, Vilkabalių, Naručionių, Būdos, Kapšių, Rusokalnio kaimuose 44 kiemuose 14 gyvenamųjų trobų buvo po vienu stogu su ūkiniais pastatais: tvartais, svirnais ir kt. Todėl čia nors ir vyravo 4-5 trobesių sodybos, bet palyginti nemažai buvo 2-3 trobesių sodybų. Keletas iš jų turėjo po 6-7 pastatus⁴⁶. Dvarininkas M.Rėmeris valstiečius buvo įpareigojęs rudenį pasodinti po 4 laukinius vaismedžius, kuriuos pavasarį, administratoriui įsakius, dvaro sodininkas turėjo paskiepyti⁴⁷. Todėl čia 5 sodybose buvo sodai. Kai kurios sodybos išsiskyrė savo tvarkingumu. Vilkaviškio kaimo M.Slodkevičiaus sodyba buvo apibūdinta kaip gražiausia visame valsčiuje.

Šalia stambiųjų valstiečių sodybų, išsiskiriančių savo turtingumu, labai ryškiai matėsi skurdžios, nusigyvenusių valstiečių sodybos, daržininkų ir kampininkų trobelės. Netoli Babtų buvusio Bobcinos dvaro Eglynų, Ivašiškių, Piepalių, Vejanos, Būdos kaimo valstiečių, paprastai turėjusių po 15 dešimtinių sklypus, sodybose daugelis gyvenamųjų

ir ūkinių pastatų buvo apirę, sukrypę, blogais stogais ar be jų. Sodybose buvo maži pastatų. Skurdžiai atrodė netoli Ylakių buvusio Juodkaičių dvaro sodybos.

Valstiečių susiskaidymas pagal naudojamos žemės sklypų dydį, gyvulių skaičių, trobesius, samdomojo darbo panaudojimą rodo, kad valstiečių diferenciacija buvo didesnė, negu oficialiai nustatytos valstiečių grupavimo kategorijos: prievolinkai, pusiauprievolinkai ir kt. Pastarosios kategorijos pridengė tikrąją valstiečių turtinę diferenciaciją.

Bežemiai valstiečiai

Valstiečių ūkio dydžio stabilizavimąsi XIX a. bei palivarkų plėtimą lydėjo augantis bežemių sluoksnis, kuris suvaidino svarbų vaidmenį baudžios ir kapitalistinių santykių formavimuose.

Bežemiai sudarė naujų gamybinių santykių - samdomosios jėgos šaltinį. Todėl neatsitiktinai šis valstiečių sluoksnis susilaukė didesnio tyrinėtojų dėmesio, negu pati turtinė ūkių diferenciacija.

Bežemių valstiečių nuo XVIII a. pabaigos vis daugėjo. Pirmąsyk jie buvo surašyti 1790 metais. Tačiau į sąrašus nepateko savo trobos neturėję ir pas kitus gyvenę bežemiai. Breslaujos, Kauno, Raseinių, Šiaulių, Trakų, Ukmergės, Uptės ir Vilniaus apskrityse tuomet buvo 9325 bežemių valstiečių kiemai, kurie sudarė 9,1% bendro skaičiaus. Daugiausia jų buvo Raseinių, Kauno, Trakų ir Breslaujos apskrityse. Bendras bežemių skaičius tuo metu nežinomas. Atrankiniu būdu patikrinus Švenčionių, Trakų ir Vilniaus apskričių dvarų valstiečius, bežemių surasta 21%. Ypač jų daug buvo prie Nemuno esančiose valdose. Kupiškio, Šeduvos, Užpalių seniūnijose jie sudarė 22-25%⁴⁸. Baudžios panaikinimo išvakarėse privačiuose dvaruose Lietuvoje, be Užnemunės, nepilnais duomenimis, bežemių valstiečių buvo apie 38 tūkst., arba 20,6%, Užnemunėje visų kategorijų valdose - 52 tūkst., arba 38,1%⁴⁹.

Valstybiniuose dvaruose, vykdamas P.Kiseliovo reformą, bežemių sumažėjo. 1839 m. jų buvo 16 tūkst., arba 23%, 1858 m. - 12 tūkst., arba 7,6%. Užnemunės vals-

tybiniuose dvaruose bežemių procentas buvo gerokai mažesnis, negu privačiuose, kuriuose bežemiai sudarė pusę bendro skaičiaus.

Daugiausia bežemių buvo Užnemunėje. Šita valstiečių susiskaidymo ypatybė išliko ir po baudžiovos panaikinimo. Kituose Lietuvos rajonuose bežemių buvo daugiau ten, kur vyravo stambesni ūkiai ir piniginė renta.

Bežemių sluoksnis nebuvo uždaras ir stabilus. Jį nuolatos papildydavo kitų sluoksnių valstiečiai. Sunku yra nustatyti, kokią bežemių dalį sudarė jų šeimų nariai ir kokią naujai šį sluoksnį papildė kaimo gyventojai. Bežemiais tapdavo valstiečių gausių šeimų nariai, nes ūkio skaldymas nebuvo proteguojamas nei privačiuose, nei valstybiniuose dvaruose. Žemaitijoje, Vidurio Lietuvoje, Užnemunėje buvo įsigalėjęs majorato paprotys ir ūkis paprastai atitekdavo vyresniajam vaikui, o kiti šeimos nariai gaudavo dalį. Nesukūrę savo šeimos su ūkį valdančiais valstiečiais, jie palikdavo bežemiais. Šią kategoriją taip pat papildydavo nuvaryti nuo žemės valstiečiai, nuskurdinti nepakeliamų prievolių arba negalintys jų atlikti. 1832 m. žandarų pulkininkas pranešime Vilniaus generalgubernatoriui rašė, kad Žemaitijoje, ypač Raseinių ir Telšių apskrityse, "daugelis dvarininkų, laiku nesumokėjęs činšo, be zemskinės policijos žinios savavališkai aprašo valstiečių turta, kaip antai: galvijus, arklius, žemės ūkiui reikalingus padargus, daiktus ir parduoda juos iš varžytinių, dėl to dažnai pasiturį valstiečiai, nesumokėję menkutės činšo sumos, gal būt dėl kurių pateisinamų priežasčių, netenka ilgų metų vargu įgyto turto, išvaromi iš jų pačių pasistatytų ir įrengtų namų ir iš jų triūsu ir pastangomis pagerintos žemės, perkeliama į tuščią trobą, į neįdirbtą, nederlingą žemę, arba tie patys pasiturį ūkininkai, kurie patys laikydavo bernus, priversti samdytis kampininkus bernais"⁵⁰.

Ūkininkų pavertimas bernais ir bernų ūkininkais buvo būdingas ne vien Žemaitijai⁵¹. Naujamiesčio miestelio valstiečiai skundėsi, kad E.Karpis ūkininkus pavertė bernais, o bernus ūkininkais⁵².

Kai kuriuose dvaruose už nusižengimus bernu laikinai

galėjo tapti bet kuris ūkininkas. Dvarininko Rėmerio instrukcijoje ekonomams nurodoma, kad visi be išimties gyventojai, kurie tik sėja linus prekybai, neturi teisės parduoti jų niekam kitam, o tik pačiam dvarui. Nusižengusieji turėjo būti paimami 3 savaitėms bernauti. Ūkininkas, nesidedantis prie rinkliavos kaimo skerdziai išlaikyti, netaisantis ir netveriantis tvorų, be nuostolių atlyginimo, turėjo bernauti dvare 3 dienas, ramybę ir santarvę namuose trikdantis - 6 savaites, už stogų neužlopyimą, tvorų netvėrimą ar netaisymą ir vaito neklausymą - vieną savaitę. Jeigu girtuoklis ūkininkas po du kartus uždėtos globos dar imtų girtuokliauti, iš jo ūkis turėjo būti atimamas ir perduodamas kitam, o pats girtuoklis atiduodamas bernu naujam šeiminkui⁵³.

Užnemunėje, XIX a. pradžioje suteikus valstiečiams asmens laisvę be teisės į naudojamą žemę, dvarininkai pradėjo nuvarinėti valstiečius nuo žemės, kurią prijungdavo prie palivarko. Dalį naujų bežemių dvarininkai paversdavo daržininkais⁵⁴.

Valstybiniuose ir privačiuose dvaruose ištisi valstiečių kaimai buvo nuvaromi palivarkams praplėsti. Dažnai taip buvo daroma Šiaulių ekonomijoje.

Palivarkų plėtimas ir valstiečių nuvarymas nuo žemės ypač paspartėjo XIX a. viduryje - išaugęs bežemių skaičius ir buvo susijęs su masiniu valstiečių nuvarymu nuo žemės bei su valstiečių skaidymusi⁵⁵.

Bežemiai valstiečiai buvo pats judriausias kaimo elementas. Tačiau dauguma jų nuo žemdirbystės nepasitraukdavo. Ieškodami pragyvenimo, jie nuolatos kilnojosi, peržengdavo kaimo bei dvaro ribas. D. Pochilevičiaus tvirtinimu, XVIII a. pabaigoje Rietavo seniūnijoje ir Šiaulių rakte beveik visi kampininkai buvo atvykėliai⁵⁶. XIX a. 5 dešimtmetyje Vidurio Lietuvoje net 92% bežemių gyveno kitose vietose, negu kad buvo kilę⁵⁷. Dauguma jų versdavosi žemės ūkio darbais.

Bežemiai turciniu atžvilgiu nebuvo vienalytis sluoksnis. Pagal turčinę padėtį, prievoles feodalui ar samdytojui valstiečiui jie buvo susiskirstę į keletą grupių: daržininkai, trobelninkai, arba grytelninkai, kampininkai. Paprastai

daržininkas turėjo sodybą su daržu, grytelninkai tik trobą, kampininkai gyvendavo savo šeimininkų namuose. Tačiau šiais vardais vadinami bežemiai ir mažžemiai iš tikrųjų atskiruose rajonuose ir dvaruose skyrėsi. Kai kurie daržininkais vadinami valstiečiai turėjo po kelias dešimtines ariamos žemės bendruose kaimo laukuose, taip pat gyvulių bei inventoriaus. Kai kurie kampininkai, gavę iš dvaro ganyklą, irgi laikė gyvulių, turėjo inventorių⁵⁸.

Nepilnais duomenimis, reformos išvakarėse privačiuose Kauno gubernijos dvaruose iš 34,2 tūkst. bežemių tik 1087 (3,2%) gyveno atskirose trobose, dvariškių buvo per 7 tūkst., o absoliuti dauguma gyveno pas ūkininkus⁵⁹. Taigi daugiausia bežemių buvo kampininkais ir bernais pas ūkininkus. Šiaulių ekonomijoje 1836 m. buvo uždrausta statyti atskiras trobas kampininkams⁶⁰.

Samdomasis darbas valstiečių ūkiuose

Be bežemių, sudariusių kaimo proletariata ir pusiau-proletariata, susidarė pastovus valstiečių sluoksnius, kuris nuolatos naudojo samdomuosius darbininkus: bernus, mergas, piemenis, kampininkų šeimas.

Samdomasis darbas XVIII a. pabaigoje - XIX a. pradžioje tapo valstiečių ūkininkavimo sistema. Tuo metu valstiečių ūkiuose jis buvo plačiau paplitęs, negu dvaruose. Nors kai kuriuose dvaruose darbininkus lauko darbams samdė ir XVIII a. pabaigoje, tačiau iki XIX a. 5 dešimtmečio samdomasis darbas palivarkuose neišplito.

Samdomuosius darbininkus laikė lažininkai bei činšininkai valstiečiai, laisvieji žmonės. Lažininkų ūkiuose samdiniai buvo siunčiami į dvarą lažo atlikti. Raseinių apskrities Vėžaičių dvare nuo XIX a. 5 dešimtmečio pagal patvirtintą inventorių ūkininkai vietoj lažo turėjo duoti po vieną berną su ūkininko išlaikymu, alga ir maistu ištisiems metams. Bernai nuolatos būdavo dvare, kur buvo įrengta jiems maistui gaminti atskira virtuvė⁶¹. Vilniaus apskrities Verkių dvaro činšiniai valstiečiai irgi turėjo pristatyti palivarko ūkio darbams samdomus darbininkus.

Lažiniams valstiečiams buvo sunkiau pasisamdyti, negu

čtinšininkams, nes pas pastaruosius noriau eidavo samdiniai. Taip Vabalninko seniūnijoje šalia dviejų lažinių valstiečių Šakenių buvo du bajorų Stravinskų tokio pat dydžio ūkiai. Pastarieji mokėjo išdui nustatytus mokesčius ir jokių prievolių daugiau neatlikdavo. Todėl jiems samdiniai "piršte piršdavosi", o lažininkams jų būdavo sunku gauti⁶². 1818 m. Rumšiškų seniūnijos valstiečiai skundėsi Vilniaus generalgubernatoriui, kad valdytojas Volodzka rykštėmis baudžia jų į dvarą pasiųstus darbininkus, dėl ko jie, valstiečiai, negali išlaikyti pas save samdinių⁶³. Dėl to paties skundėsi ir Pamūšio valsčiaus valstiečiai, kurių darbininkus valdytojas Zavadzkiis lupdavo bizūnu, liepdavo eiti namo ir atsiųsti į dvarą patį šeiminką⁶⁴.

Iš kitos gi pusės, bežemiai daugiausia tarnaudavo pas valstiečius ir nenorėjo tarnauti pas dvarininkus, nors pas pastaruosius paprastai buvo galima daugiau uždirbti⁶⁵. Nenoras tarnauti dvaruose buvo būdingas ne vien Lietuvos, bet ir Lenkijos kaimui. Ten dvarininkams irgi būdavo sunku gauti samdinių⁶⁶. Su tokiais sunkumais Lietuvos dvarininkai susidūrė, kai pradėjo pereiti prie samdomojo darbo palivarkuose. Ukmergės apskrities Traupio dvaro savininkas, neradęs samdinių iš vietinių valstiečių, atsigabeno jų iš Prūsijos⁶⁷. Samdinių klausimas dvarininkams ypač opiu tapo baudžiamos panaikinimo išvakarėse, kai atsirado darbų prie geležinkelių tiesimo, kur uždarbiauti ėjo ir bežemiai. Pirmaisiais poreforminiais metais bežemiai tiesiog boikotavo dvarininkus ir nenorėjo pas juos tarnauti.

Atskirų dvarų inventoriai, kuriuose buvo registruojami ir valstiečių samdiniai, rodo, kad XIX a. pirmojoje pusėje, gausėjant bežemių, samdomasis darbas ūkiuose plėtėsi. Baudžiamos panaikinimo išvakarėse Kauno gubernijos privačiuose dvaruose valstiečiai turėjo apie 40 tūkst. abiejų lyčių samdinių, t.y. vidutiniškai beveik po du kiekviename kieme⁶⁸. Kai kuriuose dvaruose samdančiųjų valstiečių ūkiai sudarė žymią daugumą. 1846 m. Vilkijos dvare iš 107 valstiečių, turėjusių nuo 2 iki 16,5 dešimtinės žemės, samdinius ir kampininkus turėjo 82 arba 76,6%. Samdinius laikė net kai kurie po 2 dešimtines turėję valstiečiai. Iš 86 valstiečių kiemų, turėjusių po 15-16,5

dešimtinės, samdinius ir kampininkus turėjo 72 arba 83,7%, 26 (37%) - po 1, 21 (29,2%) - po 2, 18 (25%) - po 3, 5 (7%) - po 4 ir 2 (2,8%) - po 5⁶⁹. Kaip matyti, vienodas žemės kiekis neturėjo lemiamos reikšmės samdomojo darbo panaudojimui.

Samdinių skaičius kiemuose priklausė nuo šaimos darbingų asmenų ir žemės kiekio. Darbiniai gyvuliai ir raguočiai, kaip mano D.Pochilevičius⁷⁰, čia tokio didelio vaidmens neturėjo.

Dvaras kontroliavo samdą valstiečių ūkiuose. Dvarininkai benamius valstiečius atiduodavo bernais savo nuožiūra. Šią tradiciją dvarininkai norėjo įteisinti įstatymais. Ruošiant inventorių taisykles, Vilniaus inventorių komitetas kategoriškai reikalavo, kad žemvaldžiams būtų leista savo nuožiūra atiduoti bežemius ūkininkams, kurie mokėtų nustatytą algą. Atrodo, kad prievartinė samda valstiečių ūkiuose buvo labiau išplitusi, negu laisva⁷¹.

Prievartinė samda kartais liedavo ne tik šeimos galvą, bet ir jos narius, neišskiriant nė vaikų. Kauno gubernijoje dvarininko Dambrausko dvare bežemiai šitaip buvo panaudojami dvaro interesams: vyrai dirbo dvare, jų žmonos buvo apgyvendintos kampininkėmis svetimose trobose, o vaikai, be pačių mažiausių, buvo išskirstyti pas ūkininkus net ir kituose kaimuose⁷².

Prievarta samdon lažininkams atiduoti bernai, vengdami sunkios lažo prievolės, pabėgdavo. Tokie reiškiniai atsispindi ir to meto publicistikoje. J.Goštauto knygoje pateikiamas toks valstietės nusiskundimas: "... praėjusiais metais pabėgo bernas, negalėdamas pakęsti baudžiamos tironijos. Mano vyras turėjo eiti jo vietoje į dvarą ir savo lauko negalėjo daugiau kaip kartą aparti"⁷³.

Rūpindamiesi laikyti savo kontrolėje visus bežemius, kai kurie dvarininkai varžė jų išėjimą už dvarui priklausančių valdų. Dvarininko Rėmerio instrukcijoje dvarų administratoriui nurodoma prižiūrėti, kad kampininkai, bernai ir mergos neitų į "svetimus" kaimus tarnauti, o išėjusius surastų ir būtinai atgal parvežtų"⁷⁴.

Šiaulių apskrities Juknaičių dvaro savininkas Julius fon Ropas 1853 m. balandžio 23 d. sudarytoje su jam

priklausančiu valstiečiu Jonu Tamošaičiu sutartyje (sutarties tekstas rašytas lietuviškai ir atspausdintas spaustuvėje) dėl Viliūnaičių kaime esančio ūkio išnuomavimo dvylikai metų, nurodo, kad "rendočius pavinas visą šeimyną nuo to paties valsčios samdyti, o nug svetimų be vyražnos ant to dvaro pazvalenijos nijokiu būdu už slugas neimti"⁷⁵. Pagalvės mokestis, reviziniai surašymai, darbo jėgos saugojimas skatino dvarininkus varžyti valstiečių išvykimą į kitus dvarus ir, solidarizuojantis su kitais dvarininkais, nepriimti atbėgėlių iš kitų dvarų. Rėmerio Balbėnų dvaro 1830 m. inventoriuje prie valstiečių samdinių pažymėta, kad jie yra šio dvaro pavaldiniai⁷⁶. Išeinantieji kitur, dvarininkui leidus, buvo suregistruojami ir iš jų buvo reikalaujami mokesčiai.

Kitur, kur bežemių buvo daugiau, negu kad reikėjo samdinių, bežemių išvykimo dvarininkai nevaržė. Paskirstydami samdinius, dvarininkai geriausius jų atiduodavo mažiau pasiturintiems ir lažininkams. Mažiau pasiturintieji turėjo teisę samdyti pirmieji. Turtingiesiems paprastai likdavo samdiniai su šeimomis.

Nors dvarininkai ir kontroliavo bernų įdarbinimą, tačiau samdinyms nebuvo atiduodamas valstiečiui visam laikui. Nuo Kalėdų iki Naujųjų metų jis galėjo išeiti ir pasirinkti naują šeimnininką. Samdiniai dažnai keitė savo šeimnininkus⁷⁷.

Kaip turėjo vykti dvaro kontroliuojamas samdymas, smulkiai aprašyta dvarininko Rėmerio instrukcijoje administratoriui. Samdymas turėjo vykti bendro samdytojų ir samdinių susirinkimo metu. Tuo tikslu per Kalėdas turėjo susirinkti dvare visi bernai, mergos ir kampininkai kartu su ūkininkais, ir administratoriaus akivaizdoje ūkininkas turėjo nusamdyti sau šeimyną. Administratorius turėjo padėti apsirūpinti samdiniais bevaikius ūkininkus. Be to, jis surašydavo protokolą, kuriame turėjo būti nurodyta, kieno, kada ir už kiek nusamdyta bernas ar merga. Po to jau nei samdinyms be metų pabaigos ūkininko palikti, nei ūkininkas samdiniui sutartos algos sumažinti negalėjo. Visa tai kontroliuoti turėjo pats administratorius⁷⁸.

Dvaras kišosi ir į ūkininko bei samdinio tarpusavio kasdieninius santykius, gindamas, aišku, ūkininko interesus.

Dvaro teisėjai buvo įpareigoti bausti neklausančius ūkininko ar ūkininkės samdinius 5 rykštėmis⁷⁹.

Religinė literatūra skatino samdinių paklusnumą, sąžiningą darbą. Kulių klebono K.Skrodzkie 1856 m. išleistame "Trumpame katekizme" buvo išvardytos "pavinastes samdininkų": laikytis duoto žodžio, nusilenkti, gerbti ir šventai klausyti šeimininkų, dirbti, nedarant šeimininkams nuostolių, nemušti ir tinkamai prižiūrėti gyvulius, neliežuvauti, nesikeikti, laiku, nelaukiant vakaro, grįžti iš lažo ir bažnyčios ir t.t.⁸⁰

Prievartinė samda buvo reguliuojama ir valstybiniame kaime. Vilniaus izdo rūmai, Trakų apskrities turtingiesiems valstiečiams prašant atiduoti kampininkus samdiniais, sutiko, bet su sąlyga, jog mokės už juos prievoles ir išlaikys jų šeimas. Prieš samdydamasis samdinys turėjo gauti kaimo sutikimą, o kaimo nutarime turėjo būti išvardyti darbai, kuriuos jis turėjo atlikti tarnaudamas pas ūkininką⁸¹. 1830 m. lapkričio 29 d. buvo išleistos specialios taisyklės dėl samdos tvarkos.

Be prievartinės, buvo ir laisva samda, kuri vyko laisvai susitariant. Laisva samda rėmėsi paprotine teise ir duotu žodžiu. Paprotinė teisė draudė samdyti jau su kitu susitarusį arba tarnaujantį samdinį.

Samdomųjų darbininkų kategorijos, kurios buvo visa XIX a., atsirado jau XVIII a. Ir palivarkuose, ir valstiečių ūkiuose buvo metinių, sezoninių ir padienių darbininkų, samdinių su šeimomis (kampininkų, trobelninkų, kumečių) ir viengungių (bernų, mergų, pusbernių, piemenų). Padieniais ir sezoniniais daugiausia dirbdavo trobelninkai, kampininkai, o metiniais ir sezoniniais - jų ir gausių bei neturtingų valstiečių šeimų nariai. Pagal atliekamus darbus viengungiai buvo skirstomi į bernus, mergas, pusbernius, pusmerges, piemenis. Nuo pareigų priklausė atlyginimas.

1846 m. Vilkijos dvare bernai sudarė 43%, mergos - 45%, o piemenys (iki 16 m.) - 11% samdinių. Samdinių ir kampininkų amžius svyravo nuo 10 iki 62 metų.

XVIII a. pabaigoje samdinių su šeimomis valstiečiai turėjo labai nedaug⁸². Jiems gausėjant, kaimuose daugėjo kampininkų, trobelninkų, kurie būdavo susiję su šeimininko

ūkiu. Reformos išvakarėse beveik kiekviename O.Ropo Šeduvos dvaro valstiečio ūkyje buvo bernas ir paauglys arba vedęs bernas⁸³, t.y. kampininkas arba trobelninkas. J.Ropo 1853 m. sudarytoje su J. Tamošaičiu dėl ūkio nuomos sutartyje nurodoma, kad tame ūkyje, be gryčios su kamara dviem galais, buvo dar ir "grintela del ženota su vaikais"⁸⁴. Tačiau pas valstiečius atskirose trobelėse gyvenančių bežemių buvo labai nedaug. Dauguma jų gyveno šeiminių patalpose.

Užmokestis samdomiesiems darbininkams buvo mokamas natūra ir pinigais, arba vien natūra. Bernas iš valstiečio gaudavo maistą, žemės linams pasisėti ar bulvėms pasisodinti ir dalį užmokesčio pinigais. XIX a. pirmojoje pusėje užmokestis, palyginus su XVIII a. pabaiga, pakilo. Samdomųjų darbininkų paklausa ir tuo pačiu užmokestis gerokai pakilo paskutiniams dešimtmečiais prieš baudžiovos panaikinimą, ypač Krymo karo metais. Tai labai gerai matyti dvaruose. Vieksnių vls. Būgių dvare alga pinigais kai kviems bernams 1852-1855 m. pakilo nuo 8 iki 10-12 rb. (be priedų natūra)⁸⁵.

Dėl įvairių aplinkybių skirtinguose Lietuvos rajonuose užmokestis buvo nevienodas. Aukštesnis buvo Žemaitijoje, Upytės apskrityje. L.Jucevičius rašo, kad "Šeimyna visur Žemaičiuose brangiai atsieina: bernai paprastai su pasėliu ima po dvidešimt sidabro rublių, o mergos - po dešimt"⁸⁶. Šeduvos apylinkėse baudžiovos panaikinimo išvakarėse bernui kai kur mokėdavo, neskaitant maisto ir drabužių, 18-20 rb., mergai - 4-5 rublius. Valstietis samdinys su šeima kaip atlyginimą gaudavo žemės 24 gorčiams rugių ir 24 gorčiams miežių pasisėti, 120-200 kvadratinių sieksnių daržą, 40 pūdų šieno. Be to, samdomasis darbininkas turėjo teisę laikyti karvę arba ožką, kurios ganydavosi su ūkininko gyvuliais. Rokiškio apylinkėse berno su šeima pas valstiečius ir palivarkuose atlyginimas siekė 74 rb., iš kurių 24 rb. sumokėdavo grynais. Į atlyginimą įėjo grūdų už 29 rb., metinė kiaulė, pusė iš vienos karvės primelžiamo pieno, 300 kv. sieksnių žemės bulvėms ar daržovėms pasisodinti, butas ir kuras. Už šį užmokestį bernas turėjo dirbti 6 dienas per savaitę;

šeimos nariai jokių įsipareigojimų neturėjo, o jeigu dirbdavo, gaudavo atskirą užmokestį. Samdydamas berną, valstietis duodavo rublių užstato (kitą - kaip dovaną - per Naujus Metus), drabužių, maistą, žemės: 520 kv. sieksnių avižoms pasisėti, 480 kv. sieksnių - linams, 120 kv. sieksnių - bulvėms. Jeigu bernas buvo su darbinga, bet be vaikų ar su mažu vaiku žmona, buvo pridėdama pusė dešimtinės žemės. Grynais, be minėtų dviejų rublių, jie užmokesčio visai negaudavo. Jurbarko dvare viengungio samdinio berno užmokestis siekė 100 rb., iš kurių grynais buvo duodama tik penktadalis, Tauragės dvare kumečiui iš 114,7 rb. - 25 rb.

Sudarant sutartį, atskiro susitarimo dėl maisto nebūdavo. Paprastai samdiniai pas valstiečius valgydavo kartu su šeimininkais. Kai kuriuose dvaruose buvo nustatyta maisto sudėtis, maitinimo tvarka. Belvederio dvare prieš baudžiavos panaikinimą pagal instrukciją lauko darbininkams turėjo būti duodama kas savaitę tris kartus mėsos, keturis kartus lašinių, o dvare dirbantiems darbininkams ir amatininkams - 5 dienas mėsos ir dvi dienas lašinių. Pasninkų dienomis vietoj mėsos -silkė ir jautienos taukai⁸⁷.

Kokius drabužius ir apavą samdiniams duodavo samdantys valstiečiai, žinių neturime. E.Petersonas nurodo tik, kokius drabužius duodavo darbininkams Panevėžio apskrities Palėvenio-Montvydo dvare: avikailio kailinius - 3 metams, sermėgą - 2 metams, porą milinių kelnų - 2 metams, 3 pakulinius marškinius, pakulinių švarką ir 6 pakulines kelnes - vieneriems metams, pora klumpių iš nedirbtos odos - kas mėnesį⁸⁸.

Iš gautojo atlyginimo trobelninkai, kampininkai vos prasimaitindavo. Autorius, pateikęs 1825 m. Trakų apskrities statistinį aprašymą, pažymi, kad žemės ūkio darbus dirbančiųjų darbininkų atlyginimas "yra lygus būtinam; darbininkai tegali išlaikyti save ir šeimą, nors ir gana menkai"⁸⁹.

Prieštaravimai tarp samdančiųjų ir samdinių kildavo dėl sutarties nesilaikymo, maisto ir pan. Stambesnių, organizuotų kaimo žemės ūkio darbininkų pasipriešinimų ūkininkams neužtikta. Lokaliniai bernų pasipriešinimai

ūkininkams nepakankamai buvo fiksuojami, tad apie juos mažiau yra išlikę ir žinių. Kur kas daugiau duomenų yra apie bernų, kaip kaimo socialinio sluoksnio dalies, dalyvavimą bendroje su visais valstiečiais kovoje prieš dvarininkus. Tokių bendros kovos atvejų buvo per visą aptariamąjį laikotarpį. 1822 m. liepos 24 d. Vabalninko seniūnijos Notiškių kaimo smuklėje policininkams užpuolus ten pasitarti dėl bendros kovos prieš valdytoją susirinkusius valstiečius, aktyvus buvo bernas Justinas Lakštutis⁹⁰. Prieš pat baudžios panaikinimą bernai valstiečių bruzdėjimuose dalyvavo Raseinių apskrities Vėžaičių, Kauno apskrities Beržų, Zarasų apskrities Drūkšių dvaruose. Šių dvarų valstiečiai nustoję atlikinėti inventorines prievoles, valdžios kviečiami pasiaiškinti, atvykdavo su visomis šeimomis arba su bernais. Bernai dalyvavo pasipriešinime policijai⁹¹. Pabėgę iš dvarų, dažnai jie tapdavo valstiečių judėjimų vadovais⁹².

Žemės ūkio kultūros ir prekyba

Pagrindinės žemės ūkio kultūros valstiečių ūkiuose XIX a. pirmoje pusėje buvo tos pačios, kaip ir anksčiau. Tikslai prekybiniai ryšiai su rinka ir ypač Vakarų Europos šalių rinkos paklausa pakeitė atskirų kultūrų apimtį. Valstiečiai sėjo rugius, kviečius, avižas, žirnius, bulves. Didžiausią pasėlių dalį sudarydavo rugiai, vartojami duona. Didėjo miežių, kaip prekinės kultūros, ir bulvių plotai. Bene daugiausia išaugo linų pasėliai. Prekybą grūdais su užsieniu carinė vyriausybė varžė. Visai ar iš dalies grūdų eksportas buvo uždraustas 1795-1797, 1800, 1805, 1812-1814, 1830-1831 metais. Tuo tarpu didelę paklausą Vakarų Europoje turėję linai šitokio apribojimo neturėjo. Linai ir sėmenys buvo pagrindinis valstiečių pajamų šaltinis. Kai kuriuose dvaruose valstiečiai ir činšą mokėdavo linais. XIX a. 4-ame dešimtmetyje linų iš Lietuvos per Rygą buvo išvežta 2-3 kartus daugiau negu XVIII a. pabaigoje. Tuo tarpu kitų kultūrų eksportas sumažėjo⁹³. Daugiausia linų sėjo šiaurinių ir vakarinių Lietuvos rajonų valstiečiai. Daug linų buvo sėjama Užne-

munėje, Telšių, Šiaulių, Panevėžio, Zarasų, Ukmergės apskrityse. Valstiečiai linais užsėdavo nemažą dalį vasarojui skirto ploto. Pagal Melchioro Giedraičio apskaičiavimą, atliktą XIX a. 4-ojo dešimtmečio pabaigoje, už nuo vieno margo nuimtus linus ir sėmenis buvo gaunama apie 23,5 sidabrinių rublių⁹⁴. Rinkoje ypač gerai buvo vertinami Rokiškio apylinkėse išauginti linai. Iš čia jie paplito ir kituose Lietuvos rajonuose. Antai 1833 m. sėmenis sėklai iš Rokiškio dvaro pirkto Šiaulių ekonomija⁹⁵.

Linų nederlius valstiečiams būdavo ypač pragaištingas. Jie neturėjo iš ko sumokėti mokesčių bei padengti būtiniausių išlaidų, įklimpdavo į skolas. Be to, blogai užaugus linams, mažas būdavo sėmenų derlius, jų kainos pašokdavo ir buvo sunku įsigyti sėklos naujai sėjai. Apsisaugojimui nuo tokių nuostolių Plungės dvaro valstiečiai 1843 m. įsteigė vadinamąjį sėmenų atsargų sandėlį, į kurį supylė už surinktas lėšas nupirktus ir dvaro padovanotus 75 pūrus sėmenų. Sėmenis skolindavo valstiečiams už procentus, kuriuos mokėdavo taip pat sėmenimis. Po 6 metų sandėlyje buvo 391 pūras sėmenų.

Vietos rinkoje valstiečiai parduodavo grūdus, paukščius, gyvulius, sviestą, kiaušinius, kailius, medų, varškę. Vilniaus apylinkių valstiečiai pardavimui augino kiaules⁹⁶.

Dvaras buvo suinteresuotas valstiečių prekyba ir kaip šaltiniu jų pajamoms, iš kurių buvo sumokami činšas bei valstybiniai mokesčiai. Tai buvo priemonė patiems dvarininkams gauti papildomų pajamų iš valstiečių. Todėl sąlygos prekybai atskiruose dvaruose ir rajonuose buvo nevienodos: vienur dvarininkai varžė prekybą, kitur leido laisvai prekiauti. Tai buvo iš seniau nusistovėję tradicijos⁹⁷. Daugiau prekybinės laisvės turėjo Žemaitijos valstiečiai. Ten, kur buvo laisva prekyba, valstiečiai eksportines prekes, pirmiausia linus, vežė į Liepojos, Rygos uostus, Mintaują. Atsirado pirklų produktų supirkėjų ir prekiautojų ir iš valstiečių. Telšių aps. vienam supirkėjui tekdavo 50 kiemų. Jie supirkdavo iš savo kaimynų linus, sėmenis ir kitus produktus. Linus sukraudavo savo daržinėje ar klojime, o kitus produktus - svirne. Atvykus iš Liepojos ar iš kitur pirkliai ar jo agentai, supirkėjas susitardavo

dėl kainos, paimdavo rankpinigius ir po to prekes gabendavo į uostą. Kiekvienoje valstybėje buvo toks pirklys. Surinkdamas prekes, jis paimdavo ir činšo mokėjimo knygučių. Gavęs pinigų, veždavo juos tiesiog į dvarą činšui apmokėti, o likučius išdalydavo prekių savininkams. Iš tokios prekybos valstiečiai pirkliai turėjo naudos. Kaip rašo amžininkas, tokių pirklių trobos buvo geriau sutvarkytos, išdažytos, sodelyje dažnai būdavo dvi klėtys: viena savo ūkio produktams, kita prekėms sudėti. Troboje paprastai būdavo fabrikinų įrankių, kolonijinių prekių, kuriomis uosto pirklys už kiekvieną prekių transportą apdovanodavo supirkinėtojo žmoną ir vaikus. Trumpalaikių kaime gyvenusiam pastoviam supirkinėtojui Liepojos pirklys padovanojo didelę menišką spintą, kurios negalėjo pro duris įnešti ir turėjo atskirą priestatą pastatyti⁹⁸.

Miesteliuose valstiečiai patys, be tarpininkų pardavinėjo savo ūkio gaminius. Artėjant XIX a. viduriui, valstiečių pirklių ir supirkinėtojų vaidmuo sumažėjo, nes prekyba perėjo į miestiečių rankas. 1824 m. caras uždraudė valstiečiams, nemokantiems gildijų mokesčio, verstis prekyba.

Valstiečių prievolės

Valstiečių prievolės ir feodalinė renta priklausė nuo žemės pasiskirstymo tarp palivarko ir valstiečių. XIX a. 4-ajame dešimtmetyje Vilniaus gubernijos seniūnijos valstiečiams priklausė 80,2%, palivarkams - 19,8% žemės, arba santykis buvo 1:4⁹⁹, o Užnemunės valstybinuose dvaruose valstiečių naudojama žemė sudarė dar didesnę santykį - 1:9¹⁰⁰. Tuo tarpu privačiuose dvaruose žymiai didesnė žemės dalis buvo sukoncentruota palivarkuose ir ši koncentracija, artėjant 1861 m. reformai, didėjo. Paskutiniaisiais priešreforminiais metais dvarininkai Lietuvoje (be Užnemunės) užgrobė apie 115 tūkst. dešimtinių valstiečių naudotų arimų¹⁰¹. Užnemunėje ir privačiuose dvaruose valstiečių žemės santykis buvo didesnis negu likusioje Lietuvos dalyje (1:3,9).

Nuo XVIII a. pabaigos Lietuvoje vyravo dvi feodalinės rentos formos: atodirbinė ir piniginė. Pininginė rentos

forma suteikdavo valstiečiui daugiau ūkio savarankiškumo, stimuliuojo glaudesnius ūkio ryšius su rinka ir tuo pačiu ūkio intensyvinimą. Tai buvo pažangesnė už atodirbinę rentos forma, tačiau ji neapsaugojo nuo feodalo savivaliavimo, didinant valstiečių prievoles. Piniginė renta buvo parankesnė už atodirbinę valstiečių išnaudojimui stiprinti.

Abi šios formos XVIII a. pabaigoje - XIX a. pirmojoje pusėje egzistavo viena šalia kitos, tačiau plito ir vis didesnę svorį įgavo piniginė renta.

XVIII a. pabaigoje visų kategorijų dvaruose činšininkų buvo 42,6%. Daugiau kaip pusę kiemų sudarė činšiniai valstiečiai valstybiniuose ir jėzuitiniuose, kiek mažiau kaip pusę (43,6%) - bažnytiniuose dvaruose. Privačiuose dvaruose jų buvo 38%¹⁰².

XIX a. pirmojoje pusėje įvyko žymus valstiečių feodalinės priklausomybės pasikeitimas; išnyko bažnytinių valstiečių kategorija - buvo prijungta prie valstybinių valstiečių. Valstybiniai valstiečiai P.Kisellovo reformos metu buvo pervesti į činšą ir 1861 m. reformos išvakarėse jie jau visi buvo činšininkai. Valstybiniai valstiečiai drauge su vienkiemininkais tuomet sudarė kiek daugiau negu ketvirtadalį visų valstiečių.

Privačiuose dvaruose XVIII a. pabaigoje - XIX a. viduryje padėtis mažai pasikeitė: visą laiką vyravo atodirbinė renta. Paskutiniams prieš reformą metais Kauno gubernijoje činšininkai sudarė 28%, Vilniaus gubernijoje trijose apskrityse - 7,9%. Daugiausia činšininkų, kaip ir laisvųjų žmonių, buvo Žemaitijoje. Telšių apskrityje jie sudarė net 97%¹⁰³. Piniginė renta mažiausiai paplitusi buvo Trakų, Ukmergės, Švenčionių, Zarasų, Kauno apskrityse.

Imant visų kategorijų valstiečius, 1861 m. reformos išvakarėse činšininkai Kauno gubernijoje sudarė apie 54%, Vilniaus gubernijoje - apie 38%¹⁰⁴. Palyginus su XVIII a. pabaiga, činšininkų pagausėjo valstybinių valstiečių sąskaita.

Atodirbinė renta susidėjo iš lažo, skubos darbų, arba gvožtų ir normuoto darbo dvaro laukuose (margų įdirbimas), statybos darbų, arba šarvarkų, moterų darbų, sargybų, kelionių. Kai kur dar buvo praktikuojamos ir talkos.

Lažas buvo kassavaitinis, o gvoltai, šarvarkai ir kelionės - metams nustatomos prievolės. Lažas, gvoltai ir šarvarkai buvo skaičiuojami dienomis, kelionės - vienetais arba dienomis. Kelionės, lažas ir šarvarkai buvo nustatomi kiemui - ūkiui, gvoltai - visiems darbingiems valstiečio ūkio šeimos nariams. Viena iš sunkiausių prievolių tai gvoltai, kai darbymečio metu į darbą buvo išvaromi visi darbingi žmonės. Trakų apskrities Balbėnų palivarke, priklausančiame M.Rėmeriui, valstiečiai 1812 m. gvoltų atliko 96, 1819 m. - 138, 1830 m. - 150 dienų per metus¹⁰⁵. Kitame jo palivarke - Grinapolio - valstiečiai 1811 m. atliko 185, 1819m. - 136, 1827 m. - 132, 1844 m. - 207 gvoltų dienas¹⁰⁶. Telšių apskrities Gadonų Pašerkšnės dvare valstiečiai 1844 m. atliko 244 gvoltų, 122 šarvarkų ir 122 kelionių dienas¹⁰⁸. Kauno apskrities Vilkijos dvare valstiečiai atliko 402 gvoltų, 384 šarvarkų, 32 sargybų dienas (be kelionių). Kai kuriuose dvaruose gvoltų valstiečiai atlikinėjo nuo 2 iki 30 dienų.

Lažas, o kai kuriuose dvaruose ir kiti atodirbiai buvo nustatomi pagal valstiečio sklypo dydį¹⁰⁹. Tačiau prievoliniai sklypai atskiruose dvaruose, o kartais ir to pačio dvaro skirtinguose kaimuose buvo nevienodi, nevienodos būdavo ir prievolės nuo vadinamojo pilno arba prievolinio sklypo. Prievolės buvo nustatomos, neatsižvelgiant į valstiečio ūkio ekonominį pajėgumą.

Grinapolio ir Balbėnų palivarkuose valakiniai valstiečiai turėjo eiti 4-5 dienas, po tris ketvirtadalius valako turintieji - 3-4 dienas, pusvalakiniai - po 2,5 dienos lažo. Pusę dienų turėjo eiti su kinkiniu, o pusę pėsčiomis. Raudondvario dvare 15-18 dešimtinių valdžiusieji valstiečiai turėjo atlikti po 3 dienas su kinkiniu ir 3 pėsčiomis, turintieji po 8-13 dešimtinių - 3 dienas su kinkiniu¹¹⁰. Pašerkšnės dvare prievoliniai valstiečiai lažo ėjo 5 (3 su kinkiniu ir 2 pėsčiomis), gvoltų - 20 (po 10 su kinkiniu ir pėsčiomis), šarvarkų - 10, kelionių - 10 dienų, o pusprievoliniai - atitinkamai 3, 12, 6 ir 6, daržininkai - 2, 8, 4 ir 4 dienas. Vilkijos dvare valakininkai lažo ėjo 4 dienas su kinkiniu ir po 12 dienų gvoltų bei šarvarkų, pusvalakiniai - lažo po 3 dienas su kinkiniu

ir po 12 dienų gvoltų bei šarvarkų, daržininkai - po 6 dienas gvoltų¹¹¹. Telšių apskrities Dirvėnų dvare valakinis valstietis lažo ėjo 4 dienas su kinkiniu ir 4 pėsčias, gvoltų - 15 dienų su kinkiniu ir 15 dienų pėsčias, 20 dienų šarvarkų, 20 sargybų ir turėjo atlikti 2 keliones į Mintaują¹¹².

Buvo atvejų, kai į lažą turėdavo eiti kasdieną daugiau kaip po du žmones nuo valstiečio ūkio. Šiaulių apskrities Amalių dvare 1844 m. prievolinis ūkininkas turėjo pasiųsti į dvarą per 6 savaitės dienas po 3 žmones¹¹³, 1802-1843 m. Alytaus miestelėnai, Vilniaus apskrities Galaburdiškių ir Jonišio dvarų bei Telšių apskrities Židikų ir Ketūnų dvarų valstiečiai skundėsi, kad lažą jie turi atlikinėti ne nuo kiemo, bet nuo galvos¹¹⁴.

Palivarkinio ūkio intensyvinimas, remiantis baudžiaviniu darbu, reikalavo papildomų atodirbių. Dvarininkai ėmė didinti lažą, gvoltus ir kitas prievoles. Valstiečių skundai rodo, kad jų išnaudojimą ypač sustiprino valstybinių dvarų nuomininkai bei laikytojai, taip pat privačių palivarkų nuomininkai. XIX a. pirmajame trisdešimtmetyje daugelyje valstybinių dvarų laikytojai ir nuomininkai nebesilaikė 1798 m. iliustracijos metu sudarytų inventorių. XVIII a. pabaigoje šios kategorijos dvaruose valakiniai valstiečiai turėjo eiti po 2-3 dienas lažo vyras su kinkiniu, moteris pėsčia, po 6-12 dienų gvoltų, 4-6 dienas šarvarkų, ir t.t. Iki 1845 m. rentos norma padvigubėjo¹¹⁵. Įvairių kategorijų ir įvairių rajonų dvarų valstiečiai skundėsi dėl prievolių, činšo, duoklės ir pyliavos į magazinus beatodairiško didinimo. Visa tai rodė, kad išnaudojimo stiprėjimas buvo visuotinis reiškinys.

Prievolių sklypų dydžio ir pačių prievolių skirtumas atskiruose dvaruose sudarydavo "gerų" ir "blogų" dvarų kategorijas, skatindavo valstiečius bėgti iš vieno dvaro į kitą. Bėgimas ypač buvo intensyvus XIX a. pirmaisiais metais. Daugiausia bėgdavo viengungiai. Su šeimomis pabėgusieji paprastai būdavo kamininkai, bernal. Pabėgimai būdavo susiję su rekrutų rinkimu. Krymo karo metais, prasidėjus kasmetiniams rekrutų ėmimams, padaugėjo ir pabėgusių nuo savo feodalų valstiečių¹¹⁶.

Atodirbinės rentos skirtumas atskiruose rajonuose ir dvaruose priklausė nuo daugelio priežasčių: palivarko dydžio, lažinių valstiečių skaičiaus, dvaro ūkyje įdiegtų kultūrų, samdomojo darbo panaudojimo masto ir kt. XIX a. pirmoje pusėje dvarininkai ėmėsi intensyvinti ūkį ir todėl, nuvarydami nuo žemės ištisu kaimų valstiečius, plėtė palivarkus, prijungdavo prie jų valstiečių įdirbtą žemę, o juos iškeldavo į blogesnę, įdiegė naujas kultūras, steigė žemės ūkio gaminių perdirbimo įmones. Daug papildomo darbo reikalavo bulvių kultūra¹¹⁷, kurios plotai dvaruose ir valstiečių ūkiuose nuo XIX a. pradžios sparčiai didėjo, o priežiūra buvo sudėtinga¹¹⁸. Bulves dvarininkai ėmė vartoti ir spirito gamybai. Valstiečiai jas vartojo maistui ir pašarui.

Be lažo ir kitų atodirbių, valstiečiai duodavo dvarui duoklę. Duoklę paprastai sudarydavo naminiai paukščiai, kiaušiniai, grūdai, grybai ir pan. Balbėnų palivarke visi lažiniai valstiečiai turėjo duoti dvarui po vieną vištą, 10 kiaušinių, kapą džiovintų grybų¹¹⁹, Raudondvario dvare turtingesni valstiečiai - po 2 vištas ir po 10 kiaušinių¹²⁰, Vilkijos dvare - po pūrą avižų, $\frac{1}{4}$ žąsies, vieną vištą, 10 kiaušinių¹²¹. Turintieji po kelias dešimtines žemės Raudondvario dvaro valstiečiai mokėjo perpus mažesnę duoklę. Dirvėnų dvare valakiniai valstiečiai duodavo po vieną žąsį, 2 vištas, 20 kiaušinių, 3 svarus linų ir 2 kapas grybų.

Činšas, kaip sudėtinė rentos dalis, taip pat ir kaip vienintelė rentos forma, atskiruose dvaruose bei rajonuose buvo nevienodas. Činšo normos buvo nusistovėjusios anksčiau. Vieno dvaro valstiečiams činšas buvo paskirstomas priklausomai nuo valdomos žemės kiekio. Balbėnų, Grinapolio palivarkuose 1811-1819 m. valakiniai valstiečiai mokėjo po 20 rb., pusvalakiniai - po 10 rb. činšo.

Platelių grafystės valakiniai valstiečiai 1812 m. mokėjo apie 25 rb. ir ėjo po 6 dienas per metus lažo bei atlikinėjo kitas prievoles. Vilniaus aps. Pavlovo dvaro činšiniai valakiniai valstiečiai 1818 m. mokėjo činšo po 22 rb., pusvalakiniai - po 10 rb. ir nepriklausomai nuo sklypo dydžio visi ėjo po 2 dienas savaitinio lažo ir 18

gvoltų per metus¹²². Valstiečiai skundėsi, kad ponas reikalauja didesnių prievolių, negu kad nurodytos inventoriuje¹²³. Kauno aps. Paliepių dvare 15-20 dešimtinių sklypus valdžiusieji valstiečiai mokėjo nuo 26 iki 40 rb., ir, be to, dar turėjo atlikti nustatytus darbus marguose bei kitokias prievoles. Šiaulių apskrities Jonišio apylinkių Rozeno dvaruose 22-25 dešimtinių ūkininkai turėjo mokėti po 66-95 rb. ir dar po rublių valstiečių ligoninės reikalams¹²⁴. Taigi činas už vieną dešimtinę įvairiuose rajonuose svyravo nuo .1 iki 4 rublių.

Be rentos feodalui, valstiečiai turėjo atlikti valstybines prievoles: rekrutų, mokesčių, pastočių. Po prijungimo prie Rusijos mokesčiai buvo padidinti. Lietuvos valstiečiai iki 1812 m. mokėjo didesnius mokesčius, negu kitų Rusijos imperijos kraštų valstiečiai. Mokesčius jie turėjo mokėti sidabrinėmis monetomis, kai tuo tarpu kitur juos galėjo sumokėti asignacijomis¹²⁵. Vietoj padūmės mokesčio, kuris buvo Lenkijos ir Lietuvos valstybės laikais, įvestas pagalvės mokestis, mokamas kiekvieno revizinio valstiečio. Mokesčius valstybei turėjo surinkti privačiuose dvaruose dvarininkai, valstybiniuose - valdytojai arba administracija. Naudodamiesi tuo, jie reikalavdavo daugiau pinigų, negu iš tikrųjų valstiečiai turėjo mokėti. Dėl to valstiečiai nuolat skundėsi.

Rekrutų prievolė

Pirmąsyk rekrutų prievolė buvo bandyta įvesti 1794 m. sukilimo metu. Tačiau nuslopinus sukilimą, ši idėja liko neįgyvendinta. Tuo tarpu abiejose valstybėse, kurioms atiteko Lietuva po III padalijimo - Prūsijoje ir Rusijoje - valstiečiai jau seniai atlikinėjo rekrutų prievolę. Ji buvo uždėta ir Lietuvos valstiečiams. Rekrutų prievolė nebuvo visuotinė: buvo imamas rekrutų kontingentas nuo revizinių sielų ar kiemų skaičiaus. Iš pradžių į Rusijos imperijos kariuomenę ėmė po vieną, tris ir penkis rekrutus nuo 500 sielų. Vėliau kontingentas buvo pakeistas. 1842 m. ėmė po 5, 1850 m. - po 7, o Krymo karo metu - po 57 rekrutus nuo 1000 sielų. 1846-1855 m.

iš Kauno gubernijos buvo paimta 23 017 visų mokesčius mokančiųjų luomų rekrutų arba vidutiniškai kasmet po 2301 žmogų¹²⁶. Nuo 1856 m. rekrutų rinkimas 7 metams buvo sustabdytas.

Į rekrutus buvo imami 20-35 m. amžiaus sveiki nustatyto ūgio vyrai. Carinėje kariuomenėje karinė tarnyba truko 25 m., 1834 m. ji buvo sumažinta iki 20 m., 1856 m. - iki 12 m., vėliau - iki 7 m. Paleistas iš tikrosios tarnybos rekrutas dar keletą metų (5-3) buvo vadinamosiose neribotose atostogose ir kiekvienu metu galėjo būti pašauktas į tikrąją tarnybą. Lenkijos Karalystės kariuomenėje tarnyba truko 10 metų.

Nustačius, kiek iš kurio dvaro reikia pristatyti rekrutų, dvarininkas pats numatydavo, ką atiduoti į kariuomenę. Valstybinių valstiečių ėmimą į rekrutus tvarkė gubernijos išdo rūmai, seniūnijų valdybos, viršaičiai. Ir privačių dvarų savininkai, ir valstybinių dvarų laikytojai, nuomininkai bei administratoriai rekrutų prievolę panaudodavo kaip parankų būdą nusikratyti nepaklusniais valstiečiais, pasipriešinimo ir skundų organizatoriais, aktyviais pasipriešinimo dalyviais, nusigyvenusiais ar nesugebančiais atlikti visų prievolių ūkininkais. Dvarininkas Karpis 1821 m. į rekrutus atidavė Klovainių vaito V.Šiukštos, vedusio bylą prieš dvarininką, sūnų, 1823 m. - skundus padavusį Dominyką Baukevičių, 1841 m. Valkininkų seniūnijos nuomininkas Kvita už skundą - ūkininką Lauryną Kazoką¹²⁷, Ukmergės apskrities Surviliškio dvaro nuomininkas Mikuličius - visus valstiečius, kurie padavė skundą¹²⁸. 1852 m. Raudondvario dvaro administracijos parengtame rekrutų sąrašė išvardinta 26 dvaro valstiečiai ir laisvieji žmonės. Du iš jų apibūdinami kaip apsileidę ir blogai atliekantys prievolės, vienas - kaip nepaklusnus, kitas - kaip sugautas bėglys, 4 - kaip vagiliaujantys ar valkataujantys¹²⁹.

Dvarininkai stengdavosi į rekrutus atiduoti bernus, o ne ūkininkus. Raudondvario dvaro rekrutų sąrašė iš 26 valstiečių 18 buvo bernai, kai kurie vedę, su šeimomis.

Nauja ir sunki rekrutų prievolė iš karto sukėlė valstiečių boikotą. Niekas nėjo į rekrutus savo noru. Žmonės patys save žalodavo: nusikirsdavo pirštus, sužalodavo

akis, ausis, kad taptų netinkamais karinei tarnybai. Tačiau ir tai nevisuomet išgelbėdavo. 1836 m. iš 164 paimtų į rekrutus Raseinių ir Telšių apskričių vyrų 9 buvo nusikirte po 1-2 smiliaus piršto sąnarius¹³⁰. Sužinoję apie rekrutų rinkimą, jauni vyrai išsislapstydavo, masiškai bėgo į Prūsiją, o Užnemunės ir Prūsijos vyrai - į Rusijos imperiją. Prūsijos valdžia iš pradžių visokeriopai rėmė pabėgėlius, padėdavo jiems įsikurti, tuo tarpu carinė valdžia pabėgėlius iš Prūsijos gaudė, laikė kalėjimuose ir tokiu būdu stabdė jų pabėgimą¹³¹. Ir valdžia, ir dvarininkai atsidūrė sunkioje padėtyje. Dvarininkai susirūpino dėl darbo jėgos sumažėjimo. 1797 m. generalgubernatorius Repninas leido Lietuvos dvarininkams pakeisti rekrutus samdytais žmonėmis. Pagaliau caras 1801 m. rugsėjo 21 d. įsaku 100 verstų (106 km) platumo pasienio zonos gyventojus atleido nuo rekrutų prievolės, sumokant po 360 rb. už kiekvieną nuo 500 sielų priklausantį rekrutą¹³². Žinoma, rekrutų pristatymas nebuvo uždraustas ir jei kas norėjo, galėjo nemokėti pinigų, bet duoti žmogų. Lietuvos dvarininkai tuo nesinaudojo, skundėsi, kad pinigais nepajėgia užsimokėti. Carinė vyriausybė skatino juos, ypač smulkiuosius, turinčius ne daugiau kaip 10 kiemų valstiečių, kad jie mokėtų pinigais. Po 1820 m. Lietuvoje išgalėjo tokia praktika, kad iš didesnių dvarų imdavo žmonėmis, o iš mažesnių - pinigais¹³³.

Rekrutus imdavo priimamuosiuose punktuose, kurių po vieną būdavo kelioms apskritims ir vienas gubernijos mieste. Rekrutų ėmimas vykdavo nuo lapkričio 1 iki gruodžio 15 dienos.

Jaunimui išbėgiojus ir išsislapsčius, rekrutų rinkimas virsdavo tikromis gaudynėmis. Apsupus buvo krečiami kaimai, užpuolami suaugesni mokyklų mokiniai, į atlaidus, muges suvažiavę žmonės. Jau suimti, surišti ir vežami į priėmimo punktus rekrutai kartais būdavo išlaisvinami arba jiems pavykdavo pabėgti.

Iš valstiečių taip pat buvo renkami mokesčiai rekruto išlaikymo ir pristatymo į vietą išlaidoms padengti. Be to, už palmtuosius į kariuomenę valstiečiai turėjo mokėti pagalvės mokesį.

III. MĖGINIMAI PANAIKINTI BAUDŽIAVĄ

Valstiečių laisvės klausimas publicistikoje

Palivarkinio-lažinio ūkio kritika prasidėjo XVI a. ir su pertraukomis tęsėsi iki baudžiovos panaikinimo. XVIII a. pabaigoje - XIX a. pradžioje baudžiovos kritiką pagyvino nauji politiniai, socialiniai, bei ekonominiai reiškiniai, nuolatinį poveikį turėjęs netolygus Europos kraštų politinis ir ekonominis išsivystymas, švietėjų idėjos.

Švietimo idėjų atstovai Mykolas Karpovičius, Jonas Sniadeckis, Vilhelmas Kalinskis, Dovydas Pilchovskis kritikavo baudžiovą, skelbė žmonių lygybę, ragino padaryti valstiečius lygiateisiais visuomenės piliečiais, leisti jiems įsigyti nuosavybėn dvaro žemę. Šitaip jie tikėjosi pakelti krašto ekonomiką.

Ideologiniam baudžiovinės santvarkos puolimui daug padėjo fiziokratų politinės ekonomijos mokymai, kuriuose buvo moksliskai neigiami feodaliniai ir remiami kapitalistiniai gamybiniai santykiai. Vienas iš žymiausių Lietuvos fiziokratų atstovų, Vilniaus universiteto profesorius ir rektorius Jeronimas Stroinovskis siekė teoriškai pagrįsti valstiečių asmens laisvės ir žemės nuomos sutartis su dvarininkais, pasisakė už valstiečių teisę palikti nekenčiamus feodalus, parduoti sodybą ir žemę. Baudžiovinės santvarkos jis nekritikavo, vieninteliais žemės savininkais pripažino dvarininkus ir ragino neskubėti įgyvendinti jo idėjų savame krašte¹³⁴. Atvirai prieš baudžiovą pasisakė fiziokratai S.Oleškovičius, P.Paškevičius, M.Očapovskis. Pastarasis propagavo samdomojo darbo pranašumą prieš lažą, siūlė dvarininkams atleisti valstiečius iš baudžiovos. Jis buvo ne tik teoretikas, bet ir praktikas.

Pažangiųjų Vilniaus universiteto profesorių paskaitose skelbiama feodalinės santvarkos kritika ir visų visuomenės sluoksnių teisinė lygybė padėjo formuotis pažangiai studentijos ir apskritai jaunuomenės pasaulėžiūrai. Vilniaus jaunimo "Nenaudėlių" draugijos leidžiamame laikraštyje "Grindinio žinios" ("Wiadomości brukowe") buvo išjuokiamas dvarininkų žiaurumas, egoizmas, savivaliavimas. Kritiškai

apie baudžiavą rašoma "Vilniaus dienraščio" ("Dziennik Wileński") puslapiuose. Čia už valstiečių asmens laisvę pasisakė publicistas mokytojas Pranciškus Gžimala, Ignotas ir Ignotas Emanuelis Lachnickiai, Ignotas Šidlovskis, P.Paškevičius, M.Očapovskis ir kt. Antibaudžiavinių minčių buvo ir kituose leidiniuose¹³⁵.

Savita baudžiovos kritika buvo reagavimas į Igno Karpio 1809 m. paskelbtą testamentą, kuriuo jis paleido į laisvę visus didžiulės savo valdos valstiečius. "Kuryer Litewski" redakcija rašė, kad norėtų jo testamentą atspausdinti auksinėmis raidėmis, o Adomas Mickevičius įamžino šį reikšmingą įvykį savo poemoje "Ponas Tadas". Valstiečių išlaisvinimas išpopuliarėjo.

Be abejo, baudžiovos kritika, greta kitų veiksmų, turėjo poveikio dvarininkų pozicijoms bei veiklai.

Valstiečių išlaisvinimas atskiruose dvaruose

Būdingas feodalinio ūkio bruožas buvo jo uždarumas. XVIII a. pabaigoje - XIX a. pradžioje feodalinis ūkis Lietuvoje tokių bruožų beveik neturėjo, o antrame trisdešimtmetyje juos visai prarado¹³⁶. Jis buvo glaudžiai susijęs su Vakarų Europos rinka, kurioje buvo realizuojama žemės ūkio produkcija, miško medžiaga.

Rinka skatino ūkio intensyvinimą. Buvo ieškoma naujų būdų ūkio pajamoms padidinti. Šis dvarininkų siekimas slėjos su politiniais krašto interesais, švietėjų ir fiziokratų idėjomis. Patys dvarininkai kėlė klausimą dėl valstiečių išlaisvinimo ir jų pavertimo lygiateisiais piliečiais.

Laisvųjų žmonių arba laisvėn atleistųjų valstiečių kategorija Lietuvoje buvo įprastas reiškinys. Feodalai tai darė savo iniciatyva nuo XVI a. XVIII a. pabaigoje šis reiškinys ypač suintensyvėjo¹³⁷. Į laisvę paleisdavo už ištikimą tarnybą arba už išpirką. Išsipirkę ar laisvėn paleistieji valstiečiai nuosavybės teisės į žemę negaudavo. Žemę jie nuomodavo pagal sutartis. Kai kurie dvarininkai turėjo lietuviškai surašytas spausdintas sutartis.

Sutarčių sudarinėjimo su laisvaisiais žmonėmis nevaržė

nei Respublikos, nei Rusijos imperijos vyriausybės. Dar iki paskutinių padalijimų Lenkijos ir Lietuvos valstybėje buvo mėginta paimti šias sutartis į valstybės globą. Tačiau praktiškai tai tebuvo įgyvendinta carinės vyriausybės 1847 m. nuostatais dėl laisvųjų žmonių. Caras 1803 m. vasario 20 d. įsaku "Apie dvarininkų valstiečių išlaisvinimą, remiantis abipusio susitarimo sąlygomis"¹³⁸ leido dvarininkams savo iniciatyva paleisti valstiečius laisvėn pavieniui bei ištisais dvarais ir paskirti jiems žemės. Dvarininkas, norėdamas atleisti valstiečius, turėjo kreiptis per gubernijos bajorų vadovą į vidaus reikalų ministrą, o pastarasis pristatyti prašymą caro nuožiūrai. Carui patvirtinus, atleistieji valstiečiai, įmokėjęs tam tikrą mokestį, turėjo būti surašomi į knygas. Tokiu būdu šis caro įsakas valstiečių išlaisvinimą įvilko į sudėtingą biurokratinę rūbą, stabdydamas išlaisvinimo procesą. Dar labiau išlaisvinimą stabdė carinės vyriausybės 1812 m. vasario 20 d. nustatyti dvigubai didesni laisvųjų žmonių pagalvės mokesčiai.

Paprastai dvarininkai į laisvę atleisdavo atskiras šeimas. Tačiau XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje vienas kitas dvarininkas laisvaisiais be sąlygų paskelbė visus savo dvarų valstiečius. XVIII a. pabaigoje baudžiamos naikinimo ištisuose dvaruose pradininku Lietuvoje buvo Povilas Ksaveras Bžostovskis, kuris paskelbė laisvę visiems Merkinės dvaro valstiečiams. 1800 m. Kajetonas Nagurskis testamentu paleido į laisvę be sąlygų Kartenos, Mišučių, Kurtuvėnų (Telšių ir Šiaulių aps.), Ukropiškių (Ašmenos aps.) ir kitų dvarų valstiečius (2700 žmonių). Tačiau dvarininko palikuonys neleido valstiečiams pasinaudoti jiems suteikta laisve¹³⁹. 1809 m. Ignas Karpis testamentu, kurį 1810 m. balandžio 24 d. patvirtino caras, be jokių sąlygų suteikė laisvę be žemės Joniškėlio, Senkonių, Gustonių, Naikų, Klovainių, Linkuvos, Rimkūnų, Palėvenio, Majūnų, Naujamiesčio, Preibių-Paežerių ir Zubriškių dvarų valstiečiams (7000 žmonių).

Didesnę reikšmę turėjo pats I. Karpio testamentas dėl valstiečių išlaisvinimo, negu jo pasekmės. I. Karpio suteikta valstiečiams laisvė davė pradžią nenumatytiems jų vargams, skriaudoms ir nelaimėms, kurios priminė jiems testamentą

vykdytojus iki pat 1882 m. Po I.Karpio mirties jo dvarus paveldėjo giminaitis Eustachijus Karpis, kuris pasiekė, kad valstiečiams nebuvo paskelbtas caro patvirtintas testamentas apie jų paleidimą į laisvę. Apie tai jiems oficialiai buvo paskelbta tik po 37 metų¹⁴⁰. Valstiečiai liko baudžiauninkais, ėjo lažą, mokėjo mokesčius, dvarininkas elgėsi su jais savo nuožiūra. Steigdamas naujus 35 palivarkus, jis paėmė valstiečių naudojamą žemę, panaikino ištisus kaimus. Už tariamas skolas jis atiminėjo iš valstiečių gyvulius, grūdus, padargus. Tokiu būdu jis sunaikino 430 valstiečių ūkių, o jų valstiečius pavertė bernais ir išskirstė po valstiečių ūkius. 1847 m. iš 3707 revizinių valstiečių 22% buvo ūkininkai, o likusieji - bernai ir piemenys. Karpio sūnus Felicijus 1858 m. vėl pasikėsino į valstiečių naudojamą žemę: jis panaikino smulkius ūkius¹⁴¹.

Valstiečiai turėjo atlikti didesnes prievoles, negu buvo iki laisvės paskelbimo, mokėjo padidintus mokesčius.

Nors testamentas apie išlaisvinimą buvo nuslėptas, tačiau valstiečiai greitai apie tai sužinojo. Prasidėjo ilga ir atkakli kova dėl laisvės ir žemės. Valstiečių priešinimasis prasidėjo 1816 m. ir su pertraukomis tęsėsi kelis dešimtmečius. Jie atsisakinėjo atlikinėti prievoles, mokėti mokesčius, duoti rekrutus, priimti inventorius ir, pagaliau, kai 1848 m. E.Karpis buvo priverstas paruošti sutartis dėl žemės nuomos, - atsisakė jas priimti. Jie skundėsi įvairioms carinės valdžios instancijoms. Vykstant valstybinių valstiečių reformai, jie, skųsdamiesi neribotu išnaudojimu, prašė paversti juos valstybiniais arba pervesti į valstybines žemes ir laikinai leisti jiems patiems atlikti nustatytas valstybines bei kaimo prievoles¹⁴². Represijomis ir prievarta valstiečius priverstė pasirašyti sutartis ir jie perėjo į laisvųjų žmonių kategoriją.

Buvo ir daugiau mėginimų paleisti ištisų dvarų ar kaimų valstiečius į laisvę. Išlaisvinimas vyko pačių dvarininkų iniciatyva ir vadovaujantis savo ekonominiais interesais. Po kurio laiko nuo išlaisvinimo atskiruose dvaruose buvo pereita prie visuotinio baudžiavos panaikinimo svarstymo.

Bandymai panaikinti baudžiavą Lietuvoje

Pirmiausia baudžiava buvo panaikinta ir valstiečiams asmens laisvė suteikta 1807 m. Užnemunėje, kuri tuo metu priklausė Varšuvos kunigaikštystei. Baudžiavos panaikinimo likusioje Lietuvos dalyje programa pirmąsyk buvo išdėstyta 1811 m. M.Oginskio, K.Liubeckio ir L.Pliaterio parengtame ir carui pristatytame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konstitucijos projekte, kuriame buvo nurodyta, kad per 10 metų, t.y. iki 1821 m., bus išlaisvinti visi valstiečiai¹⁴³. Išlaisvintų valstiečių santykiai su dvarininkais turėjo būti derinami teisės ir vyriausybės globojamomis sutartimis.

Konstitucijos projektas liko neįgyvendintas, o kartu ir baudžiavos klausimas neišspręstas. Tuo tarpu 1816-1819 m. baudžiava buvo panaikinta Latvijoje (be Latgalos), Estijoje. Apie tai buvo gerai žinoma Lietuvoje ir turėjo įtakos dvarininkams, galvojantiems, kaip padidinti dvarų produktyvumą. Apie tuose kraštuose padarytas reformas buvo kalbama bajorų apskričių ir Vilniaus gubernijos seimeliuose¹⁴⁴. Vilniuje 1819 m. išėjo knygelė apie Estijos valstiečius.

Pagaliau Lietuvos dvarininkai seimeliuose pradėjo kelti klausimą dėl visuotinio baudžiavos panaikinimo. 1817 m. Ukmergės apskrities seimelis priėmė instrukciją, kuria siūlė išlaisvinti valstiečius be žemės. Apie valstiečių išlaisvinimą buvo užsiminta Užnerio ir Breslaujos apskričių seimelių instrukcijose. Pastarojo apskrities seimelio instrukcija buvo su sąlyga: bajorai sutinka išlaisvinti valstiečius, jeigu ir kitos Vilniaus gubernijos apskritys tą patį nutars.

Galutinį sprendimą turėjo priimti Vilniaus gubernijos seimelis, kuris susirinko 1817 m. pabaigoje. Seimelyje baudžiavos panaikinimo tema buvo populiari, daugelis apie tai kalbėjo. Buvo platinama liberaliųjų vilniečių iniciatyva atspausdinta Ukmergės apskrities instrukcija¹⁴⁵. Gruodžio 22 d. posėdyje Upytės apskrities atstovas S.Zaviša pasiūlė dvarininkams panaikinti baudžiavą. Išsivystė polemika. Baudžiavos gynėjų vardu kalbėjo Ašmenos apskrities atstovas, kuris susilaukė seimelyje dalyvaujančios

Vilniaus pažangios jaunuomenės bei inteligentijos neapykantos. Dauguma seimelio atstovų balsavo už valstiečių gyvenimo pagerinimą, laisvės suteikimą ir laisvų sutarčių su jais sudarymą. Tuo tikslu nutarta prašyti caro sutikimo ir leidimo steigti Vilniuje komitetą, kuris paruoštų reformą. Buvo išrinkta delegacija vykti pas carą.

Ši Lietuvos dvarininkų iniciatyva baigėsi tuo, kad caras įpareigojo generalgubernatorių per apskričių ir gubernijos bajorų maršalkas sužinoti visų dvarininkų nuomonę dėl valstiečių gyvenimo pagerinimo. Dvarininkai buvo apklausti raštu. Jie turėjo atsakyti: sutinka ar nesutinka, kad būtų sudarytas Vilniuje komitetas pagrindams dėl valstiečių būvio pagerinimo parengti. Absoliuti dvarininkų dauguma (1469 dvarininkai, kuriems priklausė 116 647 reviziniai valstiečiai, prieš 80 dvarininkų, turinčių 6032 revizinius valstiečius) pasisakė už šio komiteto sudarymą¹⁴⁶. Tačiau komitetas carinės vyriausybės iniciatyva taip ir nebuvo sudarytas, o 1821 m. dvarininkams buvo uždrausta kelti klausimą apie valstiečių laisvę. Caro valdžia ėmė drausti ir valstiečių išlaisvinimą¹⁴⁷.

Taigi valstiečių išlaisvinimas, praėjęs tris pakopas - pavieniai, ištisų dvarų valstiečių atleidimai į laisvę ir bandymas didžiojoje Lietuvos dalyje panaikinti baudžiavą - nebuvo įgyvendintas ir baudžiava išbuvo dar 40 metų.

Pavienių valstiečių paleidimas į laisvę patiems valstiečiams buvo pranešamas ir net garantuojamas raštu. Ištisų dvarų valstiečių išlaisvinimą palikuonys stengėsi nusišlepti nuo valstiečių. Vilniaus seimelyje buvo stengiamasi svarstyti valstiečių klausimą slapta. Ypač atsargiai vyko dvarininkų apklausa.

Dvarininkai buvo už žemės nuosavybės monopolio išsaugojimą ir po baudžiavos panaikinimo. Tikrai 1830-1831 m. sukilimo metu jie sutiko duoti valstiečiams ne vien asmens laisvę, bet ir žemę.

Valstiečių klausimas 1830-1831 metų sukilime

Caro uždraustas valstiečių išlaisvinimo klausimų svarstymas vėl atgijo 1830-1831 metų sukilimo metu.

Sukilėlių atskirose apskrityse sudaryta valdžia buvo dvarininkų rankose. Sukilėlių valdžia kalbėjo dvarininkų vardu ir davė jų pažadus dėl valstiečių padėties pakeitimo.

Sukilimas Lietuvoje prasidėjo ne vienu metu visose apskrityse. Kiekvienos apskrities sukilėlių valdžia skelbė apie sukilimo pradžią savo apskrityje, kviesdama ir valstiečius prie jo prisidėti: stoti į sukilėlių kariuomenę, ginkluotis, informuoti apie priešo kariuomenės judėjimą ir kt. Kartu buvo žadama, kad po krašto išvadavimo ir valstybės nepriklausomybės atkūrimo bus pagerintas valstiečių gyvenimas, suteikta tokia pat asmens laisvė ir pilietinės teisės, kaip ir Lenkijos Karalystėje. Raseinių apskrities sukilėlių valdžios atsišaukime "Atsilypymas pry Žemaycziu" rašoma: "busete tayıp, kaip ukynynkay Lanku Karalistes buva"¹⁴⁸.

Visa tai turėjo būti atėityje, po sukilimo. Tuo tarpu sukilimo metu sukilėlių vadovybė ragino valstiečius būti paklusniems, vykdyti nustatytas prievoles, slopino valstiečių antifeodalinį judėjimą.

Vėliau, kai sukilėlių karinė padėtis komplikavosi, atskirų apskričių vadovybė, stengdamasi sulaikyti nusivylusius valstiečius sukilėlių daliniuose, skelbė konkretesnius valstiečių išlaisvinimo pažadus. Upytės aps. sukilėlių vadas K.Zaluskis, susitaręs su dvarininkais, pažadėjo sukilime dalyvaujantiems valstiečiams po tėvynės išlaisvinimo atiduoti nuosavybėn be jokių sąlygų pusę jų dirbamos žemės. Žuvusiųjų žemę turėjo gauti jų šeimos. Ukmergės apskrities sukilėlių vadovybė, atrodo, žadėjo atiduoti valstiečiams nuosavybėn trečdalį jų naudojamų žemės, o likusiai - pripažinti teisę išsipirkti. Šiaulių apskrities vadovybė dar daugiau žadėjo: panaikinti rekrutų prievolę, suteikti valstiečiams ne itk asmens laisvę, bet ir atiduoti nuosavybėn jų namus bei jų naudojamą žemę. Raseinių apskrities sukilėlių valdžios narys Gruževskis savo valstiečiams suteikė asmens laisvę ir atleido juos nuo prievolių¹⁴⁹.

Užnemunėje buvo paliestas valstybinių valstiečių reformos klausimas. Lenkijos Karalystės seimas Varšuvoje 1831 m. baladžio 14 d. patvirtino valstybinių valstiečių reformos

projekta. Buvo numatyta per 10 metų pervesti juos iš lažo į činšą. Valstiečiui išsipirkus, jo valdoma žemė ir visi pastatai liktų paveldima nuosavybe.

Sukilimui pralaimėjus, sukilėlių valdžios pažadai dėl valstiečių padėties pagerinimo ir valstybinių valstiečių reformos projektas liko neįgyvendinti.

Sukilimo apimtoje Lietuvoje valstiečiai, nelaukdami galutinės pergalės, ėmėsi patys spręsti feodalinės priklausomybės klausimus. Iš dalies juos prie to paskatino iškreiptas sukilėlių vadovybės kvietimo į kovą už laisvę supratimas bei atskirų žmonių netikslus vadovybės aktuose paskelbtų teiginių interpretavimas. Upytės apskrityje kai kurie kunigai iš sakyklų skelbė, kad baudžiava panaikinama ir valstiečiams suteikiama asmens laisvė. Telšių apskrities Lenkimų kunigas per pamokslą ragino valstiečius nebeklausti dvarininkų, neatlikinėti prievolių dvarui. Pagaliau valstiečiai kvietimą į kovą dėl laisvės suprato kaip baudžiavinių prievolių panaikinimą¹⁵⁰.

Šių faktorių paveikti valstiečiai pradėjo atsisakinėti klaudyti dvaro administracijos, nustojo atlikinėti prievoles, užpuldinėjo dvarus, susidorodavo su žiauresniaisiais dvarų administracijos pareigūnais. Tokio pobūdžio valstiečių veiksmų buvo Telšių, Šiaulių, Raseinių, Upytės, Ukmergės apskričių dvaruose. Organizuočiausias valstiečių antifeodalinis judėjimas kilo Telšių apskrities Kulių, Salantų ir Plungės apylinkėse. Su maištaujančiais prieš dvarininkišką sukilėlių valdžią šių apylinkių valstiečiais užmezgė kontaktus valstietiška sukilėlių kariuomenė. Bendras valstiečių ir sukilėlių kariuomenės dalinio sukilimas buvo užgniauztas sukilėlių valdžiai ištikimos kariuomenės. Sukilėlių kariuomenė ir kitose apskrityse buvo panaudota prieš valstiečius, nustojusius klaudyti dvarų administracijos, neinančius lažo ar neatliekančius kitų feodalinų prievolių, užpuldinėjančius dvarus. Su aktyvesniais valstiečiais bei jų vadovais buvo žiauriai susidorojama.

IV. VALSTIEČIŲ VALDYMO REFORMOS

Valstybinių valstiečių padėtis prieš reformą

Kai kuriais atžvilgiais valstiečių padėtis skirtingų kategorijų valstybiniuose ar sąlyginai valdomuose dvaruose skyrėsi. Mažiausiai caro valdžia reglamentavo jėzuitinių dvarų valstiečių prievoles. Jų padėtis mažai kuo skyrėsi nuo privačių dvarų valstiečių. Valstiečių reformos metu jiems buvo taikomas 1861 m. vasario 19 d., o ne valstybinių valstiečių reformos įstatymas. Beveik taip pat nebuvo reglamentuojami ir leninių dvarų valstiečių bei dvarininkų santykiai. Tuo tarpu "tikruose" valstybiniuose dvaruose, vadinamuose seniūnijomis, 1798 m. buvo įvykdyta iliustracija, sudaryti inventoriai, kuriuose nurodytas valstiečių kiemo naudojamos žemės kiekis, jų prievolės, mokesčiai. Tačiau šie inventoriai neapsaugojo valstiečių nuo prievolių ir mokesčių didinimo. Dvarų administratoriai, valdytojai, nuomininkai XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais, stengdamiesi padidinti pajamas, savavališkai plėtė senus ir kūrė naujus palivarkus iš valstiečių atimtoje žemėje, įvesdinėjo naujas daug darbo priežiūrai bei apdorojimui reikalaujančias žemės ūkio kultūras ir kartu su tuo didino lažo, pavarymų, šarvarkų dienų skaičių, įvedinėjo lažą ten, kur jo anksčiau nebuvo, vertė mokėti padidintą činšą, mokesčius, rinkliavas, grobė valstiečių turtą, gyvulius. Todėl XIX a. pradžioje daugelyje seniūnijų valstiečių prievolės neatitiko 1798 m. inventoriuose nustatytųjų. Jau 1806 m. Žadeikonių seniūnijos valstiečiai skundėsi, kad prievolės padvigubėjo, palyginus su inventoriuje nurodytomis¹⁵¹. Kai kuriose seniūnijose buvo sudaromi nauji savavališki inventoriai, įteisinantieji padidintas prievoles. Vabalninko seniūnijoje tokie inventoriai buvo sudaryti 1801 ir 1817 m.¹⁵², Valkininkų - 1818 m.¹⁵³. Penionių seniūnijos valstiečiai rašė, kad sudarytoje sutartyje dvaras uždėjo tiek prievolių ir mokesčių, "kiek jam buvo reikalinga"¹⁵⁴.

XIX a. pradžioje 1798 m. inventoriai tapo valstiečių, besipriešinančių prievolių ir mokesčių didinimui, svarbiausiu dokumentu bei argumentu dvarų administratorių, valdytojų

ir nuomininkų savivalei išaiškinti bei teisėtai padėčiai atstatyti. Dėl 1798 m. inventoriaus nustatyto prievolių gražinimo vedė bylas ir kitokiais būdais kovojo Nemunaičio, Žaslių, Rumšiškių, Šimonių, Anykščių, Penionių, Steigvilų, Vabalninko, Gitėnų, Valkininkų, Akmenės, Vainuto, Josvainių seniūnijų, Salako, Viešvėnų, Zarasų, Tarpupio ir kt. dvarų valstiečiai¹⁵⁵.

Neteisėtomis rinkliavomis bei kitaip piktnaudžiavo ir konfiskuotų, jėzuitinių dvarų valdytojai.

Valstybinių dvarų nuomos sistema, inventorių pažeidimas, valstiečių žemės grobimas, taip pat 1812 m. karas, 1830-1831 m. sukilimo įvykiai, pasikartojantys nederliai smarkiai nuskurdino valstybinį kaimą, smuko jo ekonominis pajėgumas, padaugėjo mažžemių ir bežemių.

Valstybinių valstiečių reformos tikslas ir jos vykdymas

Ekonominis valstybinio kaimo nuskurdimas, valstiečių judėjimas vertė caro valdžią imtis reformų. 1838 m. valstybiniai turtai iš Finansų ministerijos buvo perduoti naujai sukurtai Valstybinių turtų ministerijai. Jos ministru buvo paskirtas P.Kiseliovas. Tais pačiais metais buvo pradėta valstybinių dvarų valdymo reforma 35 Rusijos imperijos gubernijose. Ši reforma paprastai vadinama jos iniciatoriaus P.Kiseliovo vardu.

Lietuvoje reforma buvo vykdoma 1840-1857 m. pagal du atskirus įstatymus, išleistus 1839 m. gruodžio 28 d.: "Valstybinių turtų valdymo vakarinėse gubernijose ir Bialystoko srityje nuostatai" ir "Valstybinių turtų iliustracijos vakarinėse gubernijose ir Bialystoko srityje nuostatai"¹⁵⁶. Valstybinių valstiečių reforma caro valdžia siekė pakelti valstiečių finansinį pajėgumą, pašalinti valstiečių skaidymąsi. Be to, ji turėjo ir politinių tikslų¹⁵⁷, nes carizmas valstybinį kaimą stengėsi panaudoti ne vien fiskaliniais, bet ir politiniais interesais. Po 1830-1831 m. sukilimo caro valdžia sustiprino savo kolonizacinę politiką ir rūpinosi susilpninti vietinių, daugiausia sulenkėjusių dvarininkų pozicijas Lietuvoje. Tuo tikslu caro valdžia 1833-1840 m. atliko iliustraciją dvaruose, kurie buvo konfiskuoti iš

sukilimo dalyvių bei rėmėjų. Ši iliustracija buvo pirmas valdžios mėginimas įgyti Lietuvos valstiečių prielankumą ir pasitikėjimą. Antras toks mėginimas buvo pagal 1839 m. gruodžio 28 d. įstatymus įvykdyta reforma¹⁵⁸.

Reformos išvakarėse buvo atlikta valstybinių turtų revizija. Specialus komitetas paruošė vakarinių gubernijų revizoriams atskirą instrukciją. Revizoriai buvo įpareigoti pateikti duomenis apie išaiškintus valdytojų bei administratorių savivaldavimus, perduoti gubernijos valdžiai visus valstiečių skundus ir prašymus, sudaryti smulkias valstybinių dvarų, pajamų ir miškų apžvalgas. Revizija lietė seniūnijų, I ir II jėzuitinius, buvusius vienuolynų dvarus ir valstybinius miškus bei pajamų sklypus¹⁵⁹.

Lietuvoje valstybinių turtų reviziją vykdė Vilniaus universiteto auklėtinis Antanas Arcimovičius. Jis surinko ir paliko turtingą medžiagą apie valstybinių valstiečių padėtį. Revizija Lietuvoje vyko nuo 1837 m. vidurio iki 1839 m. pabaigos.

Reforma buvo vykdoma keliomis kryptimis: buvo pertvarkytas valstiečių administracinis ir ūkinis valdymas, atlikta dvarų iliustracija. Svarbiausia reformos dalis buvo dvarų iliustracija, dvarų nuomos sistemos panaikinimas ir valstiečių pervedimas į činšą.

Pagal naują tvarką administracinis gubernijos valstybinių valstiečių valdymas priklausė gubernijos valstybinių turtų rūmams, apygardos ir seniūnijos valdyboms. Vietoje anksčiau buvusių įvairių valstiečių savivaldos organų buvo sudarytos seniūnijos. Jų valdymo organai buvo sueiga, valdyba ir teismas. Seniūnijos valdybą sudarė viršaitis, seniūnas, mokesčių rinkikas ir magazino prižiūrėtojas. Visi valstiečių pareigūnai buvo renkami. Naujos valstiečių administracinio valdymo sistemos seniūnijų valdžios organai pradėjo veikti 1845 m.. Jų sutvarkymas Kauno gubernijoje buvo užbaigtas 1860 m. pabaigoje, Vilniaus gubernijoje - 1859 metais. Seniūnijos buvo sudaromos mechaniškai, sujungiant į vieną kelių dvarų valstiečius, o pastarieji dėl to buvo nepatenkinti ir skundėsi valdžiai. Seniūnijų valstiečių savivaldos organai tiesiogiai priklausė apygardos valdybai. Apygardų buvo po 4 abiejose gubernijose. Seniūnijos

valdyba tarpininkavo tarp valstiečių ir laikino dvaro valdytojo ir vykdė valdžios nurodymus. Seniūnijų viršaičiai ir raštininkai paprastai buvo apygardos viršininkų statytiniai, piktnaudžiavo savo padėtimi, didindami valstiečių išnaudojimą, vartodami prievartą.

Valstybinių turtų iliustracija Lietuvoje tęsėsi iki 1857 m. Iliustracijos tikslas buvo surinkti žinias apie žemės plotą, miškus, naudmenis, dvarams priklausančius ūkinius pastatus bei fabrikus, žemės ir naudmenų paskirstymą tarp dvaro ir valstiečių, jų įkainojimą, nustatyti gyventojams ūkines prievoles ir dvarų pajamas. Valstiečiai pagal turtinę ir socialinę padėtį skirstyti į prievolinkus, pusprievolinkus, daržininkus (trobėlininkus) ir kamininkus (bobilius). Iliustratoriai buvo įpareigoti suniveliuoti valstiečius, kad visi jie "patektų į prievolinkų arba bent pusprievolinių ūkininkų kategoriją arba, kiek galima, mažinant skaičių tokių, kurie žemės neturi ir priklauso kamininkų klasei"¹⁶⁰. Tuo tikslu "patikimiems" žmonėms turėjo būti duodama naudojamos žemės ir pašalpa gyvuliams išgyti. Be to, žemės galėjo būti pridėdama gausių šeimų ūkiams, kuriuose buvo daugiau kaip po 5 darbingus vyrus, ir činšinių dvarų prievolinkams bei pusprievolinkams, pajėgiems įdirbti didesnę žemės sklypą, negu jie turi.

Žemės fondas naujam apdalijimui buvo sudarytas iš atsarginės, kurią ir iki tol paprastai naudojo valstiečiai, bei palivarkinės žemės. Iliustracijos metu vyko platus žemės matavimo ir perdalijimo darbas. Suvedus iki 1854 m. atliktos iliustracijos rezultatus paaiškėjo, kad Vilniaus gubernijoje valstybinių valstiečių naudojama žemė padidėjo 70 tūkst. dešimtinių arba 15%, Kauno gubernijoje ji beveik tiek pat, t.y. 70,7 tūkst. (14,8%) sumažėjo. Vidutiniškai vienam reviziniam valstiečiui pirmojoje teko 5,6 dešimtinės, antrojoje - 4,3 dešimtinės dydžio sklypas¹⁶¹. Buvo palikta laisvos atsarginės žemės, kuri vėliau buvo išnuomojama, dalijama atsargos kareiviams. Kauno gubernijoje neišdalytos žemės liko 145 tūkst. dešimtinių, o 20 tūkst. dešimtinių atiduota fermoms. Kitose gubernijose palikta kur kas mažiau laisvos žemės¹⁶².

Nivellavimo tendencija pakeitė valstybinio kaimo socialinę

sudėti. Kauno gubernijos prievolinkų ūkininkų padaugėjo 3821 arba 27,7%, o visų kitų kategorijų valstiečių sumažėjo: pusprievolinkų - 67,5%, daržininkų - 15,4%, bobilių - 33,5%. Vilniaus gubernijoje padaugėjo prievolinkų 12,2 %, daržininkų - 24,6%, o sumažėjo pusprievolinkų 23,8% bei bobilių - 29%¹⁶³. 1857 m. prievolinkai Kauno gubernijoje sudarė 84,7%, Vilniaus - 75,9%, pusprievolinkai atitinkamai - 5,9% ir 15,4%, daržininkai - 9,4% ir 8,7%¹⁶⁴. Taigi vyravo daugiau kaip tris ketvirtadalius sudarę prievolinkų ūkiai. Visų galimybių apdalyti mažąžemius ir bežemius žeme, taip pat padidinti vidutiniškai vienam reviziniam valstiečiui tenkantį sklypą valdžia neišnaudojo. Palikta daug atsarginės ir vakuojamos žemės. Ji nebuvo tinkamai išnaudojama ir nedavė naudos nei valstiečiams, nei carinei vyriausybei. Todėl vėliau atsarginė ir vakuojama žemė buvo gerokai sumažinta.

Reformos metu dirbtinai sustabdytas valstiečių skaidymasis buvo trumpalaikis. 1860 m. valstybiniame kaime vėl iškilė bežemių ir mažąžemių klausimas.

Liustratoriai taip pat apskaičiavo valstiečių pajamas iš naudmenų. Jos buvo nustatomos pagal vidutinį metinį grūdinių kultūrų bei šieno derlių ir to derliaus vidutinę metinę kainą. Kartu buvo atsižvelgiama į žemės rūšį. Pagal ūkio pajamas buvo atsižvelgiama į žemės rūšį. Taip pat buvo nustatomos valstiečių piniginės ir ūkinės prievolės. Šitoks prievolių nustatymo būdas sudarė palankias sąlygas liustratorių sukčiavimui, grubiausiam tikrosios pādėties pažeidimui ir valstiečių įstūmimui į naujus iš to išplaukiančius sunkumus.

Metinis činšas turėjo sudaryti trečdalį ūkio pajamų. Į šią sumą turėjo orientuotis tuose dvaruose, kur buvo palivarkinis ūkis.

Baigus liustraciją, buvo sudaromi inventoriai.

Valstiečių pervedimas į činšą prasidėjo, n. baigus liustracijos. Pagal įstatymą dvarą pervedti į činšą buvo galima tik sutikus pačiam seniūnijai ir jai išipareigojus sumokėti nustatytą kasmetinį činšą, bei gavus valstybinių turtų rūmų sutikimą. Iki 1853 m. Kauno gubernijoje buvo pervedta į činšą 50%, Vilniaus gubernijoje - 54%

valstiečių¹⁶⁵. Činšas buvo nustatomas pagal liustracijos metu sudarytus inventorius. Vidutiniškai činšas vienam reviziniam valstiečiui Lietuvoje buvo aukštesnis, negu kitose vakarinėse imperijos gubernijose. Liustratorių savivalė, nustatant ūkio pajamas ir tuo pačiu činšą, Lietuvos valstybinius valstiečius pastatė į blogesnę padėtį, negu Baltarusijoje.

Palivarkinis ūkis valstybiniuose dvaruose visiškai nebuvo panaikintas. Carinė vyriausybė paliko dalį stambių ūkių. 1847 m. ji nutarė steigti išnuomavimui skirtas fermas, kurioms buvo paskirta ne tik geriausia palivarkinė žemė, bet kartais paaimamos ir valstiečių naudmenos. Fermoms Kauno gubernijoje buvo paskirta 7,2 tūkst., Vilniaus gubernijoje - 21,2 tūkst. dešimtinių¹⁶⁶. Reformos metu carinė vyriausybė vykdė valstiečių "globos" politiką. Buvo mėginama organizuoti valstiečių vaikų švietimą, teikti medicininę ir veterinarinę pagalbą, organizuoti priešgaisrinę apsaugą, tobulesnių gyvenamųjų namų statybą ir kt. Šioje srityje nedaug kas atlikta, nes nebuvo tam reikalingų lėšų. Nederliai, epideminės žmonių, gyvulių ir žemės ūkio kultūrų ligos siautė, kaip ir anksčiau, padarydamos didžiulius nuostolius.

Per visą reformos laikotarpį vyko valstiečių bruzdėjimai. Iš dalies tai buvo jau anksčiau pradėtos kovos prieš valdytojų savivalę tęsinys. Be to, kilo bruzdėjimų, tiesiogiai nukreiptų prieš liustracijos vykdytojų savivalę: dėl liustracijos trukmės, jos rezultatų. Jie reikalavo išdalyti palivarkinę žemę, pakeisti blogą naudojamą žemę į geresnę, atsisakė pasirašyti liustracinius bei pervedimo į činšą aktus dėl nustatyto didelio pajamų ir nuomos mokesčio kiekio¹⁶⁷. 1840-1859 m. Vilniaus gubernijos valstiečiai padavė 2056 skundus. Iki 1847 m. apie 18% skundų buvo išdėstytos pretenzijos nuomininkams, 20% - susiję su agrariniais reformos klausimais, 28% nukreipti prieš seniūnijos administraciją ir daugiau kaip 30% - lietuvių abipuses valstiečių ir kitų valstybinio kaimo gyventojų pretenzijas. Kitame dešimtmetyje vyravo skundai dėl aukštos činšo normos ir netinkamų agrarinių pertvarkymų, plevų atėmimo. Skundų prieš administraciją nesumažėjo¹⁶⁸.

Nesiliaujantys skundai rodė reformos ribotumą ir tai, kad reformos tikslas, jos vykdymas ir administracinis valdymas susilaukė griežtos valstiečių kritikos.

Reformos pasekmės

Valstybinių valstiečių reforma turėjo teigiamos reikšmės gamybinėms jėgoms vystytis kaime. Perėjimas prie činšo išlaisvino valstiečius nuo sunkios, jų ūkiui nuostolingos lažo prievolės, suteikė jiems daugiau laisvo laiko, kurį jie galėjo sunaudoti savo ūkio tobulinimui, užsiimti verslais. Činšas pagyvino prekybinę valstiečių veiklą. Padidėjo valstiečių žemės derlingumas. Panaikinta valstiečiams ypač sunki dvarų nuomojimo sistema, sukurta valstiečių savivalda, kuri tiesiogiai priklausė jau ne dvaro administracijai, bet carinės vyriausybės institucijoms. Padidėjo valstiečių ūkininkų skaičius, dalis mažžemių ir bežemių gavo žemės. Valstiečių "globai" ir administraciniams reikalams buvo ruošiami kadrai iš pačių valstiečių. Tai padarė poveikį augti valstietiškos kilmės inteligentijai.

P.Kiseliovo parengta reforma neišlaisvino valstiečių iš feodalinės priklausomybės. Valstiečiai buvo apkrauti mokesčiais, kentė nuo administracijos savalės bei sukčiavimo. Žemėvalda ne tik kad nebuvo sutvarkyta, bet dar labiau supainiota. Išliko tarpurėžiai, prirėžtoji žemė išskirstyta smulkiais rėžiais, nes skirtingos rūšies žemė buvo dalijama atskirai.

Neigiamas reformos pasekmes mėginta pašalinti, atliekant patikrinamąją iliustraciją. Berošiant ją, į P.Kiseliovo vietą buvo paskirtas M.Muravjovas (korikas). Naujai paruošta patikrinamosios iliustracijos instrukcija numatė valstybinio kaimo kontrreformą, kurios tikslas buvo padidinti valstybines pajamas. Kontrreforma palietė valstiečių administracinį valdymą, agrarinę sritį bei apmokestinimą.

Mažinant biurokratinį valstiečių valdymo aparatą, buvo panaikintos valstybinių turtų apygardos. Seniūnijos administratyviai tapo priklausomomis nuo valstybinių turtų rūmų.

Patikrinamoji iliustracija Lietuvoje vyko 1859 m., o jos realizavimas užsitęsė iki 1863 metų. Ją realizuojant buvo kuriamos fermos, plečiama ir tvarkoma valstiečių žemėvalda, žemė atribojama nuo miško, perrūšiuojama. Fermos kuriamos, panaudojant vakuojamas, atsargines bendruomeninių arimų žemes, atsarginėje žemėje įsikūrusius valstiečių viensėdžius. Kauno gubernijoje iki patikrinamosios iliustracijos fermų buvo 13, o kontrreformos metu - 165 su 29,6 tūkst. dešimtinės žemės. Fermoms išskirtos žemės padaugėjo beveik 4 kartus. Dar daugiau fermų sukurta Rytų Lietuvoje: trijose Vilniaus gubernijos apskrityse jų buvo 157 su 27,3 tūkst. dešimtinių naudojamos žemės. Fermų dydis svyravo nuo 50 iki 960 dešimtinių¹⁶⁹. Jos buvo išnuomos. Dauguma fermų atiteko dvarininkams, valdininkams bei kariškiams ir tik nedidelė dalis - valstiečiams. Dvarininkai fermose naudojami savo baudžiauninkų darbo jėga. Kiti nuomininkai atiduodavo dalį žemės valstybiniais valstiečiams už atodirbius, naudojo samdomąjį darbą.

Fermos apsunokino kaimynystėje buvusių valstiečių ūkinę veiklą: atkirto naudmenas, nuomininkai neleido jiems praginti gyvulių, pagrobdavo juos. Valstiečiai dėl to skundėsi, reikalavo atiduoti fermos žemę amžinam jų naudojimui arba ilgalaikę nuomą.

Carinė vyriausybė, kurdama naujas fermas, tikėjosi padidinti pajamas iš valstybinių žemių. Tačiau jos lūkesčiai nepasiteisino.

Kontrreformos vykdytojai atsisakė valstiečių ūkių niveliacijos idėjos ir ėmėsi proteguoti stambesnius ūkius. Buvo numatyta iš nepajėgiančių įdirbti iliustracijos metu papildomai gautos žemės valstiečių atimti po dalį sklypo, o tiems valstiečiams, kurie sėkmingai naudojo atsarginę žemę - suteikti galimybę gauti ją kaip skirtinę. Tvarkant miškus ir atsargines žemes, Kauno gubernijoje iš valstiečių buvo atrėžta 2,6 tūkst. dešimtinių. Laisva atsarginė žemė buvo dalijama stambiams valstiečių ūkiams sukurti. Kauno gubernijoje valstiečiams buvo prirėžta apie 141 tūkst. dešimtinių, trijose Vilniaus gubernijos apskrityse - 17 tūkst. dešimtinių. Daugiausia prirėžė Raseinių, Panevėžio

ir Kauno apskrityse. Prievoliųjų ūkių, kurie patikrinamosios iliustracijos inventoriuose vadinami pilno sklypo arba normaliais ūkiais, Kauno gubernijoje išaugo 1,2%, pusiau-prievoliųjų arba pusės sklypo ūkių - 21,2%, daržininkų - 10,6%. Trijose Vilniaus gubernijos apskrityse normalių ūkių ir daržininkų atsirado daugiau negu Kauno gubernijoje, o pusė sklypo ūkių sumažėjo. Normalių ūkių sklypai apskrityse svyravo nuo 16 iki 23 dešimtinių¹⁷⁰.

Kontrreformos metu buvo smarkiai padidintas činšas. Kauno gubernijoje jis pakilo 37%. Ypač činšas padidėjo Panevėžio, Šiaulių ir Ukmergės apskrityse. Normalių ūkių metinis činšas atskirose apskrityse svyravo nuo 16,2 iki 37,6 rublių. Činšo nustatymo vienetas buvo pakeistas, tačiau ir toliau priklausė nuo žemės pajamingumo.

Patikrinamoji iliustracija vyko baudžiovos naikinimo metu. Dvarininkų valstiečiams buvo suteiktos piliečių teisės. 1861 m. vasario 19 d. nuostatų pagrindai valstybiniams valstiečiams pritaikyti, įgyvendinus 1861 m. kovo 5 d. įsaką¹⁷¹.

Kontrreforma nebuvo užbaigta įgyvendinti. 1863-1864 m. sukilimas privertė carinę vyriausybę griebtis radikalesnių agrarinių pertvarkymų valstybiniame kaime.

Privalomųjų inventorių privačiuose dvaruose įvedimo tikslas

Privačių dvarų valstiečiai prievoles dvarui atlikinėjo pagal nusistovėjusią tradiciją arba dvarininko nuožiūrą. Valstiečių prievoles dvarininkai fiksavo savo dvarų inventoriuose. Inventoriai dvarininkams nebuvo privalomi, jie juos sudarinėjo turėdami ūkinius bei fiskalinius interesus. Valstiečiams prievoles jie galėjo keisti, neatsižvelgdami į inventorius. Valstybinė valdžia nereikalavo būtinai turėti inventorius ir nekontroliavo ar dvarininkai reikalauja iš valstiečių tokių prievolių, kokios yra nurodytos inventoriuose. Tai buvo privatus dvarininkų reikalas, sąlygotas feodalinės nuosavybės teisinių normų. Skųstis dėl inventoriaus nurodytų prievolių pažeidimo valstiečiai galėjo tik savo feodalui. Be to, paprastai feodalai valstiečiams inventorių nerodė

ir jie nežinojo, kas juose rašoma.

XIX a. 5-ajame dešimt. privačių dvarų valstiečių santykiuose su feodalais įvyko svarbių pakeitimų. Carinė vyriausybė kartu su valstybinių valstiečių reforma atliko privačių dvarų valstiečių feodalinės rentos reglamentacijos reformą. Pagal 1844 m. balandžio 15 d. įstatymą Lietuvos dvaruose 1846-1848 m. buvo įvesti privalomieji inventoriai. Reforma palietė tik tą Lietuvos dalį, kuri administratyviai priklausė Kauno ir Vilniaus gubernijoms. Užnemunėje, kaip ir visoje Lenkijos Karalystėje, panaši reforma buvo įvykdyta 1846 m. birželio 7 d. caro įsaku. Be Lietuvos, ši reforma palietė Vakarų Baltarusiją ir dešiniakrantę Ukrainą.

Privalomųjų inventorių idėja carinės vyriausybės instancijose susidomėta po 1830-1831 m. sukilimo¹⁷². Iki to laiko carinė vyriausybė į dvarininkų ir valstiečių santykius beveik nesikišo. 1818 m. kovo 23 d. įsaku ji pareikalavo, kad dvarininkai nereikalautų iš valstiečių daugiau prievolių, negu nurodyta inventoriuose. Tačiau šis įsakas greitai buvo užmirštas ir neturėjo praktinės reikšmės valstiečių gyvenimui. Po sukilimo vyriausybė susirūpino politinių pozicijų sustiprinimu vakarinėje imperijos dalyje. Šiam tikslui turėjo pasitarnauti ir privalomieji inventoriai, kaip valstybiniai aktai, apribojantys feodalinę rentą ir dvarininko emancipaciją. Valstiečiams buvo suteikta teisė apskusti feodalus dėl savivaliavimo. Be abejo, vyriausybė tikėjosi šia reforma įgyti valstiečių palankumą, padaryti juos savo politiniais sąjungininkais. Bent jau rengiant reformą, šis klausimas buvo svarstomas. Tačiau juo toliau, juo labiau vyriausybė atsižvelgdavo į vietos dvarininkų interesus, atsisakydama valstiečiams palankių reformos punktų¹⁷³.

Reformos vykdymas

Reformą vykdė carinė vyriausybė, aktyviai dalyvaujant vietos dvarininkams. Nors inventorių įvedimas buvo svarbus ir dvarininkams, ir valstiečiams, tačiau pastarieji, sprendžiant reformos vykdymo klausimus administracinėse instancijose,

nedalyvavo.

Reformai vykdyti, t.y peržiūrėti senus ir sudaryti naujus inventorius, gubernijose buvo įsteigti inventorių komitetai, vadovaujami civilinių gubernatorių. Į komitetus įėjo gubernijos bajorų vadovas, vicegubernatorius, prokuroras, vienas generalgubernatoriaus valdininkas, gubernijos miesto bajorų vadovas ir 3 pačių dvarininkų išrinkti iš savo tarpo atstovai¹⁷⁴. Kauno gubernijos komitetas savo veiklą pradėjo 1844 m. gegužės 31 d., Vilniaus - birželio 14 d. Komitetai savo veiklą nutraukė 1858 metais.

Inventorių komitetai atmetė vyriausybės parengtuose nuostatuose rekomenduojamą valstiečių niveliacijos, skirtinių sklypų stabilizacijos projektą. Šių klausimų jie visai nesprendė, o vyriausybė primygtinai nereikalavo. Komitetai parengė valstiečių ūkių pajamingumo ir prievolių nustatymo metodiką, nustatė atskirų žemės rūšių derlingumą apskrityse, taip pat apskaičiavo darbo dienos (su arkliu ir pėsčio) vertę pinigais. Komitetai turėjo išreikalauti iš dvarininkų inventorius, nustatyti valstiečių prievolės ten, kur inventorių nėra - juos sudaryti ir patvirtinus atiduoti įgyvendinimui. Inventorių sudarymas bei patikrinimas buvo baigtas 1847 m. pradžioje.

Inventorių įvedimas užsitęsė dėl keleto priežasčių. Pirmiausia daug laiko pareikalavo taisyklių valstiečių ūkio bendrosioms pajamoms, darbo dienos vertei apskaičiuoti parengimas, įvairių statistinių duomenų rinkimas, gausybė inventorių, kuriuos ne tik reikėjo peržiūrėti, bet ir taisyti, siųsti atgal dvarininkams visiems reikalingiems duomenims užfiksuoti. Tačiau svarbiausia priežastis buvo dvarininkų nepasitenkinimas privalomaisiais inventoriais, kaip vyriausybės priemone kištis į jų dvarų ūkinius reikalus ir kaip parengiamuoju aktu valstiečių išlaisvinimui su žeme. Verčiami skubiai pristatyti inventorius, jie falsifikuodavo kai kuriuos duomenis, užtikrinančius padidintas valstiečių prievolės dvarui. Duomenis apie valstiečių naudojamos žemės kiekį jie pateikdavo gana tiksliai, tačiau klastodavo duomenis apie valstiečių žemės rūšį¹⁷⁵. Komitetai vietose inventorių netikslindavo.

Iš dvarininkų pristatytųjų inventorių reikalingi duomenys

buvo perkeliama į unifikuotus atspausdintus privalomuosius inventorius, kuriuos tvirtindavo Vilniaus generalgubernatorius. Patvirtintus inventorius įteikdavo dvarininkams ir susirinkimuose paskelbdavo valstiečiams. Privalomieji inventoriai turėjo galioti 6 metus, o po to, paruošus naujas taisykles, turėjo būti įvesti nuolatiniai.

Valstiečių prievolės

Inventorių komitetai paliko tas pačias pagrindines lažinių valstiečių prievoles, kurios buvo ir anksčiau. Vilniaus generalgubernatoriaus patvirtintose taisyklėse, kuriomis vadovavosi komitetai, buvo numatytos tokios valstiečių prievolės: 1) lažas, kuri turėjo atlikti kas savaitę ūkis; 2) skubos darbų pavarymai arba gvoltai, kuriuos turėjo atlikti visi darbingi ūkio žmonės, be vieno, paliekamo ūkiui saugoti; 3) statybos darbai arba šarvarkai: naujų palivarko pastatų statyba, senų taisymas, tiltų, užtvankų, kelių, brastų taisymas, griovių kasimas; 4) pastotys; 5) moterų darbai: verpimas, drobės ir gelumbės audimas, daržų sodinimas, laistymas, ravėjimas, gyvulių tvartuose prižiūrėjimas; 6) sargavimas, malkų skaldymas bei atnešimas, krosnių kūrenimas, vandens prinešimas, gyvulių bei paukščių priežiūra ir kt.; 7) naktinė sargyba; 8) duoklė arba rinkliava. Kitokios prievolės: tvorų tvėrimas, talkos ir kt. Į inventorius neturėjo būti įrašomos¹⁷⁶.

Lažas ir gvoltai buvo pagrindinės prievolės ir sudarė feodalinę rentą už naudojamą žemę, o visos kitos prievolės - šalutinės ir sudarė rentą už naudojamą dvarininko mišką, ganyklomis ir kt. jo "globa". Žinias apie šias naudmenas komitetams turėjo pristatyti patys dvarininkai.

Pagrindiniai ūkio darbai - arimas, akėjimas, sėja - buvo atliekami pagal užduotis, o visi kiti, užskaitant atidirbtą dieną inventorine diena. Darbas dvare pagal užduotis arba normas nebuvo naujas dalykas: dvarininkai jį pradėjo praktikuoti XVIII a. pabaigoje. Sargavimas, moterų darbai daržuose bei prie gyvulių įeidavo į inventorines lažo dienas, o visos kitos šalutinės prievolės turėjo būti atliekamos ne lažo dienomis. Naktinę sargybą dvare

valstiečiai eidavo iš eilės. Kauno komitetas nustatė tokia darbo dieną: balandžio-rugsėjo mėn. nuo 4 val. ryto iki 8 val. su 3 val. pietų pertrauka, kitu laiku nuo 6 val. ryto iki 6 val vakaro su 2 val. pietų pertrauka. Valstietis, atlikęs užduotį anksčiau laiko, galėjo vykti namo.

Prievoles turėjo atlikti nustatyto amžiaus žmonės: Kauno gubernijoje vyrai - 17-55 m., moterys - 15-60 m., Vilniaus gubernijoje atitinkamai - 18-55 m. ir 16-50 metų. Be to, pagalbiniams darbams buvo leidžiama panaudoti ir paauglius.

Inventurines prievoles valstiečiams komitetai nustatė ne nuo žmogaus ar kiemo, o atsižvelgdami į sklypo dydį, žemės rūšį, valstiečiams skirtų naudmenų kokybę ir kiekybę. Žemė buvo rūšiuojama į gerą, vidutinę ir blogą.

Natūrinė ir piniginei renta turėjo neviršyti trečdalis valstiečio ūkio bendrųjų pajamų. Derlius buvo pagrindinis valstiečių ūkio pajamingumo rodiklis. Inventorių komitetai nustatė padidintą vidutinį valstiečių ūkių derlingumą: Kauno, Raseinių, Šiaulių, Panevėžio, Ukmergės apskrityms (priklausomai nuo žemės rūšies) 4-7, Telšių ir Zarasų - 3-6, Švenčionių, Trakų ir Vilniaus - 2,5-5,5 grūdą¹⁷⁷. Tuo tarpu 1843-1847 m. žiemkenčių derlingumas Kauno gubernijoje buvo 3,2, Vilniaus gubernijoje - 2,8 grūdo¹⁷⁸.

Valstiečio ūkio derlius (grūdų, šieno) ir iš dvaro gaunamos naudmenos buvo įvertinamos pinigais. Visa tai ir sudarė bendrąsias ūkio pajamas. Esant piniginei rentai, trečdalis tų pajamų ėjo dvarui. Valstiečiams lažininkams dėl rentos nustatymo dar buvo apskaičiuojama darbo dienos vertė. Trečdalį bendrųjų ūkio pajamų padalijus iš lažo dienos vertės, ir buvo nustatomas lažo dienų skaičius. Kadangi valstiečių ūkių vidutinis derlingumas buvo padidintas, o dvaro dienos vertė gerokai sumažinta, feodalinė renta neatitiko valstiečių ūkio pajėgumo. Nerealiais duomenimis nustatyti rodikliai sudarė galimybes padidinti valstiečių išnaudojimą. Jau įvedus inventorius, kai kuriuose dvaruose valstiečiai atlikinėjo mažesnes prievoles, negu jos buvo nurodytos inventoriuose. Prireikus dvarininkai, remdamiesi privalomaisiais inventoriais, galėjo įstatymiškai reikalauti didesnių prievolių.

Priklausomai nuo žemės rūšies, inventorinės prievolės skirtinguose Lietuvos rajonuose buvo nevienodos. Kauno gubernijoje prievolės buvo didesnės negu Vilniaus gubernijoje. Pastarojoje vidutinės prievolės nuo valako buvo tokios: 6 lažo dienos per savaitę (3 su arkliu ir 3 pėsčiomis) arba 312 dienų per metus, 30 dienų pavarymų ir 52 dienos kitų darbų, Kauno gubernijoje, priklausomai nuo žemės kokybės, lažo ėjo nuo 5 iki 12 dienų per savaitę, pavarymų buvo 32 dienos ir kitų darbų - nuo 18 iki 44 dienų per metus. Metinė lažo norma nuo geriausios ir vidutinės žemės rūšies valako siekė iki 700 dienų. Didžiausia lažo norma buvo Kauno, Panevėžio, Raseinių, Šiaulių ir Ukmergės apskričių dvaruose, mažiausia - Telšių ir Zarasų. Didžiausia lažo norma buvo 1124 dienos per metus (pusę turėjo atidirbti vyrai, pusę moterys), be pavarymų ir šalutinių darbų¹⁷⁹.

Bobiliai ir kampininkai turėjo duoti dvarui 8% savo uždarbio arba atidirbti 24 dienas per metus.

Feodalinės rentos reglamentaciją carinė vyriausybė vykdė neryžtingai ir paviršutiniškai. Vietos dvarininkijai paprieštaravus, ji neįgyvendino naujų 1852 m. gruodžio 22 d. inventorių taisyklių¹⁸⁰, kuriose, be kitko, inventoriniai žemės sklypai buvo skelbiami neliečiamais ir skiriami valstiečių nuolatiniam naudojimuisi už pastovias prievoles. Todėl 1846-1848 m. įvestieji privalomieji inventoriai išliko iki pat 1861 m. reformos. Vyriausybė taip pat neįvedė efektyvios inventorių vykdymo kontrolės. 1848 m. į vakarines imperijos gubernijas vyriausybės pasiūsti revizoriai inventoriams patikrinti nustatė, kad kai kuriuose dvaruose būta pažeidimų, kai kur inventoriai 1848-1853 m. buvo pertaisyti. Tačiau tai neužkirto kelio dvarininkams savi-valiauti, lažą ir činšą didinti, nesilaikyti inventorių. Be to, dėl duomenų stokos revizoriai ne visuomet galėjo nustatyti feodalų savivaliavimus.

Inventorių įvedimo taisyklėse nieko nebuvo užsiminta apie dvarininko teises, paskirstant žemę tarp valstiečių ir palivarko. Tatai ir toliau buvo palikta dvarininko nuožiūra. Vilniaus generalgubernatorius bandė šį klausimą sureguliuoti valstiečių naudai: 1847 m. potvarkiu jis

įsakė dvarininkams nepavertinėti valstiečių žemės pali-varkine. Tačiau caro nepatvirtinto potvarkio mažai kas paisė.

Privalomieji inventoriai baudžiovos pagrindų negriovė. Valstiečių ekonominės padėties jie ryškiai nepakeitė, tačiau bent kiek sulyginò skirtingų dvarų valstiečių prievoles. Dabar privačių dvarų valstiečiai žinojo, kad yra inventoriai, kad juos dvarininkui pažeidus, jie, kaip ir valstybiniai valstiečiai, turi teisę skųstis vietos administracijai, carinei vyriausybei. Nors iš ten tikro užtarimò nebuvo galima laukti, tačiau dabar jau ne vien dvarininkas sprendė valstiečių likimą. Privalomieji inventoriai suteikė legalumą valstiečių priešiniuisi stiprėjančiam išnaudojimui¹⁸¹. Dvarininko imuniteto apribojimas, valstiečio teisė skųstis savo ponu buvo reikšmingas momentas privačių dvarų valstiečių istorijoje.

Prestacinių lentelių įvedimas Užnemunėje

Feodalinės rentos reglamentacija Lenkijos Karalystėje (ir tuo pačiu Užnemunėje) buvo pradėta vėliau, negu Kauno ir Vilniaus gubernijose. Valstiečių sukilimas Galicijoje, sustiprėjusios revoliucinės nuotaikos ir suaktyvėjęs valstiečių judėjimas Lenkijos Karalystėje¹⁸² privertė caro valdžią neatidėliojant įsikišti į Lenkijos Karalystės valstiečių bei dvarininkų santykius.

1846 m. birželio 7d. caras pasirašė šiuo klausimu įsaką. Jo paruošimo aplinkybės nulėmė tai, kad Užnemunės valstiečiams reglamentacija buvo palankesnė, negu likusios Lietuvos dalies valstiečiams. Šiuo įsaku dvarininkams buvo uždrausta nuvaryti nuo žemės valstiečius, turinčius ne mažesnius kaip 3 margų (1,7 ha) sklypus ir gerai atliekančius dvarininkams prievoles, neleidžiama mažinti jų skirtinių sklypų ir didinti prievolių. Tačiau savavališkai disponuoti savo sklypu valstietis negalėjo. Bet kokie pakitimai turėjo būti dvarininko aprobuoti¹⁸³. Valstietis galėjo laisvai kilnotis iš dvaro į dvarą, tiktai jis apie išsikėlimą turėjo nustatytu laiku pranešti dvarininkui. Dvarininkas valstiečio apleistą sklypą turėjo per du metus

atiduoti kitam valstiečiui ir negalėjo prijugti tos žemės prie palivarko.

Įsakas taip pat numatė valstiečių ginčų su dvarininkais sprendimo tvarką ir administracijos vaidmenį, patvirtinant valstiečių pervedimą į činšą. Lenkijos Karalystės administracijos taryba buvo įpareigota panaikinti neteisėtas prievoles.

Administracijos valdybos paskelbtoje instrukcijoje dėl įsako įgyvendinimo buvo paskelbtas sąrašas papildomų prievolių, kurios, jeigu tik neturėjo tikslaus dienų skaičiaus ar darbo normos, buvo panaikinamos¹⁸⁴. Administracijos taryba įsakė dvarininkams paruošti kiekvieno kaimo prestacines lenteles, nurodant valstiečių kiemus, jų ūkių dydį ir prievoles. Šios lentelės buvo dokumentas, savo užduotimi ir turiniu panašus į privalomuosius inventorius.

Prestacines lenteles sudarinėjo patys dvarininkai ir įrašydavo į jas tai, ką norėjo. Buvo uždrausta išduoti valstiečiams lentelių nuorašus. Jas patvirtinę vaitai, kuriais paprastai būdavo tie patys dvarininkai, perduodavo patvirtinti apskričių viršininkams. Po to jos, perėjusios dar keletą administracijos instancijų, būdavo patvirtinamos administracijos taryboje¹⁸⁵. Patvirtinta prestacinė lentelė būdavo dokumentas, kuriuo remdamasis dvarininkas reikalavo iš valstiečių ten įrašytų prievolių. Remiantis šiuo dokumentu, galima būdavo gintis nuo prievolių didinimo. Po valstiečių išlaisvinimo 1864 m., remiantis prestacinėmis lentelėmis, būdavo nustatomas jų nuosavybėn pereinantis sklypas ir gražinama po 1846 m. dvarininkų užgropta žemė.

1846 m. birželio 7 d. įsakas, bijant antifeodalinio judėjimo sustiprėjimo svarbiausių lauko darbų metu, buvo paskelbtas tik rugpjūčio 20 d. Tuo pasinaudojo dvarininkai, grobdami valstiečių žemę¹⁸⁶.

Šiuo įsaku lažas buvo panaikintas. Užtikrinęs turinčiųjų daugiau kaip 3 margus valstiečių sklypų neliečiamybę, jis dvarininko nuožiūrai ir savivalei paliko kaimo varguomenę. Dvarininkai rado būdų žemei grobstyti ir iš daugiau kaip 3 margų turinčių valstiečių. Tačiau kartu 1846 m. įsakas pakeitė valstiečių padėtį. Feodalai neteko anksčiau turėtų teisių į valstiečius. Kaip ir likusioje Lietuvos

dalyje, Užnemunės valstiečiai taip pat gavo teisę skųstis administracinei valdžiai (apskritis viršininkui) dėl dvarininkų priespaudos ir savivalės. Šia teise valstiečiai tuojau pasinaudojo - pasipylė daugybė skundų. Klasiniai prieštaravimai kaime smarkai paaštrėjo. Atsirado valstiečių kurstytojų, jų skundų organizatorių bei rengėjų.

1846 m. įsaku valdžia buvo įpareigota remti valstiečių pervedimą į činšą. Ji turėjo tvirtinti dvarininkų ir valstiečių sutartis. 1858 m. gruodžio mėn. dekretu buvo nustatytos pervedimo į amžiną činšą sąlygos. Jos valstiečiams buvo nepalankios. Činšo dydis turėjo būti pastovus arba nustatomas pagal vidutinę rugių kainą 20 metų. Po 20 metų jis negalėjo būti padidintas ar sumažintas daugiau kaip 20%. Sutartį dėl pervedimo į činšą turėjo patikrinti speciali činšo delegacija ir patvirtinti ypatingasis gubernijos komitetas. 1859 m. činšininkai Marijampolės ir Kalvarijos apskričių privačiuose dvaruose sudarė 40-60%, Seinų apskrityje - 29-40%¹⁸⁷.

Privalomieji inventoriai ir prestacinės lentelės buvo įvestos, siekiant valstiečių palankumo vyriausybei ir užkirsti kelią antifeodaliniam judėjimui. Vyriausybė savo tikslo dalinėmis feodalizmo restauracijos priemonėmis nepasiekė. Valstiečiai kovojo už feodalinės priklausomybės panaikinimą ir kartu prieš feodalinės valstybės vyriausybę. Baudžiavinio ūkio krizė, politiniai bei ekonominiai imperijos sunkumai, valstiečių antifeodalinio judėjimo stiprėjimas privertė carinę vyriausybę imtis baudžiavos panaikinimo reformos.

Baudžiavos panaikinimo reformos rengimas

1853-1856 m. Krymo karo pralaimėjimas, atskleidęs Rusijos imperijos ekonominį ir techninį atsilikimą, baudžiavinio-feodalinio ūkio krizė, paaštrėję dvaro ir kaimo santykiai privertė carinę vyriausybę imtis baudžiavos panaikinimo reformos. Jos pradžia nemažos įtakos turėjo tuo metu ypač aštrūs Lietuvos valstiečių ir dvarininkų santykiai bei ekonominė krašto padėtis, išsivysčiusi žemės ūkio gaminių prekyba. Tai vertė Lietuvos dvarininkus

energingiau ieškoti išeities, kad galima būtų panaudoti pažangesnes ūkininkavimo formas. Kaimyninėje Latvijoje, taip pat Estijoje atliktas valstiečių išlaisvinimas be žemės daugumai dvarininkų atrodė pats tinkamiausias kelias pereiti prie kapitalistinio ūkininkavimo ir valstiečių klausimo išsprendimo...

Caras ir vyriausybė valstiečių reformą rengė labai neryžtingai, svyruodami. Caras Aleksandras II 1856 m. kovo 30 d. kreipdamasis į Maskvos gubernijos dvarininkus, pareiškė, kad gandai, jog jis ruošiasi išlaisvinti valstiečius, yra nepagrįsti. Tačiau čia pat pridūrė, kad geriau būtų juos išlaisvinti "iš viršaus", negu kad tai būtų padaryta pačios liaudies revoliucijos keliu. Praėjus nuo to kiek laiko, carinė vyriausybė ėmėsi reformos programos rengimo. Vidaus reikalų ministro A.Levšino parengta ir caro patvirtinta reformos programa numatė: panaikinti baudžiavą, suteikti baudžiauninkams pilietines teises, visą dvaro žemę palikti dvarininkams, tačiau valstiečiams leisti išsipirkti sodybą ir suteikti jiems nustatyto dydžio sklypus, už kuriuos jie mokėtų činšą ar atliktų atodirbius. 1857 m. pradžioje Peterburge sudarytas Slaptasis komitetas valstiečių reformai parengti net ir tokios ribotos caro patvirtintos programos neparėmė. Baudžiavos panaikinimo klausimas įstrigo. Padėti išgelbėjo jau anksčiau į reformos rengimą įsijungę Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos dvarininkai¹⁸⁸.

Carinė vyriausybė norėjo, kad baudžiavos panaikinimo iniciatyva išeitų iš pačių dvarininkų. Tuo tikslu derybos su Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos dvarininkais vyko 1856 m. pavasarį. Jie sutiko svarstyti valstiečių klausimą¹⁸⁹. 1856 m. rugpjūčio mėn. caro vainikavimo metu suvažiavusieji imperijos bajorai buvo paraginti imtis baudžiavos panaikinimo iniciatyvos. Sutikimą davė vien Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos (Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernijų) atstovai¹⁹⁰. Kitais metais, apsvarstę šį klausimą gubernijų ypatinguosiuose komitetuose, Lietuvos dvarininkai davė sutikimą išlaisvinti valstiečius, tačiau be žemės. Šią sutikimą carinė vyriausybė panaudojo kaip pagrindą reformai pradėti. Aleksandro II nurodymu Vidaus reikalų ministerija parengė žinomą 1857 m. lapkričio 20 d. caro reskriptą

Vilniaus generalgubernatoriui V.Nazimovui. Reskripte buvo pritariama Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos dvarininkų ketinimams ir leidžiama tuoj pat pradėti ruošti projektus savo sumanymui įgyvendinti. Tuo tikslu buvo įsakyta parengti Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernijose po vieną parengiamąjį komitetą, o paskui visoms trims gubernijoms bendrą komisiją Vilniuje. Komitetus turėjo sudaryti bajorų išrinkti apskričių atstovai - dvarininkai ir du gubernatoriaus paskirti gubernijos dvarininkai. Bendrąją komisiją turėjo sudaryti du nariai nuo kiekvieno gubernijos komiteto, generalgubernatoriaus paskirti gubernijų dvarininkai (po vieną iš kiekvienos) ir vienas Vidaus reikalų ministerijos atstovas. Rengdami reformos projektą, komitetai turėjo vadovautis gana prieštariniais jau minėtais A.Levšino paruoštais principais. Smulkiau šie principai buvo paaiškinti prie reskripto pridėtame vidaus reikalų ministro rašte¹⁹¹.

Netrukus sutikimą išlaisvinti valstiečius be žemės davė Peterburgo gubernijos bajorai. Peterburgo generalgubernatoriui buvo pasiūstas 1857 m. gruodžio 5 d. reskriptas, kuriame buvo pakartotas 1857 m. lapkričio 20 d. reskripto turinys. Abu šie reskriptai buvo išsiuntinėti visų europinės Rusijos gubernijų viršininkams. Pridedamose instrukcijose buvo nurodyta skatinti bajorus paduoti pareiškimus dėl sutikimo panaikinti baudžiąvą. Vidaus reikalų ministerijai spaudžiant, tokie pareiškimai ėmė plaukti į Peterburgą.

Atsakant į pareiškimus, buvo siunčiama 1857 m. lapkričio 20 d. reskripte išdėstyta carinės vyriausybės programa. 1858 m. pasiruošimas reformai prasidėjo visoje europinėje imperijos dalyje, be Lenkijos Karalystės.

Reformos ruošimo darbams pajudėjus, Slaptasis komitetas buvo pavadintas Vyriausioju valstiečių reikalų komitetu, o iš gubernijų atsiunčiamiems valstiečių išlaisvinimo projektams apsvarstyti bei apibendrinti sudaryta Redakcinė komisija.

Prieštaravimų tarp dvaro ir kaimo ir valstiečių sukilimo pavojus privertė carinę vyriausybę pakeisti reformos programą.

1858 m. pabaigoje buvo pakeistas galutinis reformos tikslas. Pagal naują Vyriausiojo valstiečių reikalų komiteto

programą reforma turėjo likviduoti ne tik feodalinę valstiečių priklausomybę, bet ir atiduoti valstiečių nuosavybėn ne tik sodybinę, o ir visą skirtinę žemę. Asmens laisvę valstietis turėjo gauti paskelbus reformą. Dvarininkas neteko ankstesnėje programoje buvusių tėvoninės policijos funkcijų, o valstiečiai turėjo gauti teisę rinktis savivaldos organus, pavaldžius valstybės valdininkams. Naujos programos pagrindai prieštaravo reskripte išdėstytiems ir nesutapo su gubernijų komitetų projektais.

Lietuvos dvarininkai, sutikę išlaisvinti valstiečius, buvo nepatenkinti nei reskripte, nei 1858 m. iškelta reformos programa. Jie toliau reikalavo valstiečių išlaisvinimo be žemės. Tačiau carinė vyriausybė, žiūrėdama baudžiavinės valstybės interesų, jausdama valstiečių pasipriešinimo galimybę, nebekreipė dėmesio į dvarininkų prieštaravimus.

Baudžiavos panaikinimą carizmas ruošė, pačių dvarininkų padedamas. Valstiečiai reformos rengime nedalyvavo, jiems oficialiai nebuvo apie tai pranešta ir net stengiamasi nuslėpti nuo jų. 1857 m. lapkričio 20 d. reskriptas buvo laikomas paslapyje. Tik, atrodo, Kauno gubernatoriaus raštinėje jis kažkokiems tikslams buvo išverstas į lietuvių kalbą¹⁹², tačiau paskelbtas nebuvo. Valstiečiai apie reformos rengimą sužinojo. Tuo pačiu metu dvarininkai pradėjo išskeldinėti valstiečius į blogos rūšies žemę, mažino skirtinę žemę ir pan. Visa tai sustiprino valstiečių kovą už žemę ir laisvę.

1861 m. vasario 19 d. caras pasirašė baudžiavos panaikinimo manifestą ir daugybę nuostatų bei taisyklių, kuriose buvo išdėstytos reformos vykdymo sąlygos ir tvarka. Buvo išleisti atskiriems imperijos kraštams skirti vietiniai nuostatai. Lietuvai (be Užnemunės) ir Vakarų Baltarusijai buvo išleisti atskiri nuostatai: "Vietiniai nuostatai dėl valstiečių, įkurdintų dvarininkų žemėse, aprūpinimo žeme Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko gubernijose ir dalyje Vitebsko gubernijos". Manifestas bei vietiniai nuostatai buvo išleisti ir lietuvių kalba.

1861 m. reforma lietė tik dvarininkų valstiečius.

Paskelbus baudžiavos panaikinimą, valstiečiai gavo ribotą laisvę. Per dvejus metus turėjo būti sukurti valstiečių

savivaldos organai. Visa dvaro žemė paskelbta dvarininko nuosavybe, valstiečio skirtinis sklypas su sodyba paliktas jam nuolatiniam naudojimui už nustatytas prievoles. Kartu buvo suteikta teisė išpirkti sodybą, o dvarininkui sutikus - ir lauką. Valstiečių prievolės dvarininkui paskelbtos laikinomis. Per dvejus metus turėjo būti sudaryti nuostatiniai raštai, nustatantys valstiečių tarpusavio santykius.

Baudžiauninkų paskelbta žemės reforma, kad ir kokia ribota, padėjo pagrindus valstiečiams tapti žemės savininkais. Reformos vykdymą Lietuvoje paspartino 1863 m. sukilimas.

Po 1861 m. vasario 19 d. manifesto, sustiprėjus antifeodaliniam judėjimui Lenkijos Karalystėje, carinės vyriausybės 1861 m. gegužės 4 (16) d. įsaku nuo tų metų spalio 1 d. valstiečiai buvo pervedami iš lažo į išpirkimą. Tai lieté ir Užnemunę. 1862 m. buvo paskelbtas įsakas pervesti valstiečius į amžiną činšą. Tačiau prasidėjus 1863 m. sukilimui, šis nutarimas nebuvo įgyvendintas. 1864 m. vasario 19 (kovo 2) d. įsaku Užnemunės valstiečiams buvo atiduota jų naudojama žemė, už kurią jie turėjo mokėti mokesčius.

V. VALSTIEČIŲ IDEOLOGIJA

Priešinimasis feodalams

Prieštaravimai tarp kaimo ir dvaro buvo pastovūs, tačiau XIX a. pirmojoje pusėje jie stipriai paastrėjo. Pasaulinės ir vidaus rinkos konjunktūra bei krašto nusiaubimas karų, sukilimo metu, nederliai ir epidemijos darė poveikį prekybinį pobūdį turėjusiam Lietuvos palivarkiniam ūkiui, paremtam baudžiaviniu darbu. Dvarininkai, vadovaudamiesi politiniais ir ekonominiais motyvais, šiuo laikotarpiu blaškėsi tarp baudžiavos panaikinimo, baudžiavinio ūkio stiprinimo ir samdomojo darbo projektų. O galų gale tiesioginis dvaro ryšys su rinka vedė prie prekinės žemės ūkio gamybos, paremtos baudžiaviniu darbu, didinimo, plečiant palivarkus, nuvarant nuo žemės valstiečius, didinant baudžiauninkų prievoles. Stiprėjantis

išnaudojimas, brutalus dvarininkų ar dvarų administracijos pareigūnų elgesys su baudžiauninkais ir valstiečių ūkių alinimas bei jų pačių nuo žemės nuvarymas, valstiečių siekimas nutraukti baudžiavinius santykius su feodalais buvo pagrindinės klasinių kaimo ir dvaro prieštaravimų priežastys.

Priespauda buvo stiprinama panašiai visų kategorijų dvaruose, tačiau priešintis jai valstybinių ir privačių dvarų valstiečiai ir anksčiau - iki Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo - ir dabar turėjo skirtingas galimybes. Valstybiniai valstiečiai turėjo teisę skųstis valstybinėms įstaigoms dėl liustracijų metu sudarytų inventorių pažeidimo ir žiauraus dvarininkų, dvarų nuomotojų, laikytojų ar administratorių elgesio. Privačių dvarų valstiečiai tai galėjo daryti tik po privalomųjų inventorių įvedimo, nors jie tai darė ir anksčiau. 1818 m. kovo 23 d.¹⁹³ ir 1826 m. rugsėjo 6 d. įsakais buvo paskelbta privačių dvarų valstiečių apsaugos nuo dvarininkų per didelio engimo ir žiauraus elgesio kontrolė, kurią turėjo atlikti apskričių bajorų vadai, policija ir gubernijos valdžia. Jie turėjo perspėti dvarininkus dėl valstiečių engimo, o ypatingais atvejais - paimti dvarus bajorų globon. Daugiausia buvo apsiribojama perspėjimais, o kitokių priemonių imdavosi tik retkarčiais. 1835 m. buvo atimta iš globėjo Erdmano Raseinių apskrityje Šašių seniūnija, 1839 m. iš Upytės aps. Palinkuvės dvarininko - valstiečių kankinimo priemonės: geležinė grandinė, su kuria buvo prirakinami prie rasto, apvalios kaladės ir antkakliai su virbais. Dvarininkas įsipareigojo daugiau jų negaminti ir su valstiečiais elgtis žmoniškai¹⁹⁴.

Iki privalomųjų inventorių įvedimo privačių dvarų valstiečiai legaliai galėjo skųstis tik pačiam dvarininkui jo palivarkų ekonomų, administratorių elgesiu, neteisėtais jų veiksmais. Dvarininko ir palivarko nuomininko pozicijos dėl valstiečių išnaudojimo kiek skyrėsi. Dvarininkas gaudavo iš nuomininko sutarto dydžio nuomą ir buvo suinteresuotas, kad valstiečių ūkis nebūtų sugriautas ar nusiaubtas. Instrukcijose nuomininkams buvo nurodoma, kaip jie turi elgtis su išnuomoto palivarko valstiečiais. Apie požiūrį

į juos ir nuomininkų elgesį ryškiai kalba XIX a. pradžioje rašytos Rėmerio instrukcijos, kuriose primenama, kad ekonomas "privalo taip pat žinoti, kas yra žmogus ir todėl turi elgtis su visomis jam pavaldžiomis asmenybėmis kaip su žmonėmis, o ne kaip su gyvuliais ar žvėrimis, t.y., saugoti juos nuo bet kokios skriaudos ir pačiam nieko nenuskriausti, saugoti juos nuo blogo gyvenimo, valkatavimo, girtuokliavimo ir ūkio išaikvojimo, nebausti jų įsikarščiavus ar supykus, neerzinti jų, negrasinti lazda, nemušti rimbū ar bizūnu, tačiau nusikaltimą atidžiai išaiškinti ir po to paguldžius tik keliolika rykščių nubausti, o griežčiau bausti ponui ekonomui neleidžiama"¹⁹⁵. Dvarininko Renė instrukcijoje Gaurų-Renavo dvaro ekonomams patiems buvo leidžiama bausti po 5-10 rykščių arba pinigine bauda¹⁹⁶.

Tačiau instrukcijų nebuvo laikomasi, be to, patys dvaro savininkai didino priespaudą. Valstiečių skundai rodo, kaip kartais su jais buvo žiauriai, ne kaip su žmonėmis, elgiamasi.

Iš 2 lentelės matyti, kad vyko nepaliamojamas valstiečių priešinimasis. Prievolių padidinimą jie sutikdavo priešindamiesi feodalui ir jį remiančios valdžios atstovams. Priešinimasis atlikinėti padidintas prievoles virsdavo stichiniu priešinimusi baudžiavai: valstiečiai nustodavo klausyti dvaro administracijos nurodymų, neidavo lažo ir neatlikinėdavo kitų prievolių, užpuldinėjo dvarų atstovus, žudė juos, padeginėjo palivarkus, rašė skundus dėl padidintų prievolių ir žiaurios asmeninės priespaudos, reikalavo panaikinti lažą, perversi į činšą, po valstybinių valstiečių reformos siekė pereiti į šią valstiečių kategoriją.

Po privalomųjų inventorių įvedimo privačių dvarų valstiečių priešinimasis dvarininkams stiprėjo, pasidarė drąsesnis ir atkaklesnis. Anksčiau atkaklesnis judėjimas vyko valstybiniame kaime, o po inventorių įvedimo - ir privačiuose dvaruose. Priešinimasis feodalams augo kiekybiškai¹⁹⁷.

Ryžtingiausia pasipriešinimo inventorių prievolių atlikimui forma buvo nėjimas į lažą bei atsisakymas klausyti dvaro administracijos. Jie reikalavo gražinti dvarininkų užgrobtą įdirbtą žemę. Be to, dvarininkų valstiečiai, kaip

ir valstybiniai, rengė slaptas sueigas, darė rinkliavas savo atstovams, vykstantiems į Vilnių ar Peterburgą, gynė ir saugojo savo vadovus nuo dvarininko ir valdžios represijų. Išplito dvarų padeginėjimai. 1848-1861 m. stambiausi valstiečių pasipriešinimai didėjančiai priespaudai ir feodalų savivaliavimui buvo Raseinių apskrities Vėžaičių, Jurbarko, Ukmergės apskrities Avižienių, Alantos, Savičiūnų, Utenos, Šiaulių apskrities Gruzdžių, Zarasų apskrities Drūkšių, Vilniaus apskrities Medininkų, Kairėnų, Panevėžio apskrities Juozapavos, Trakų apskrities Merkiškių, Vladikiškės, Kauno apskrities Juozapavos, Beržų, Telšių apskrities Juozapavo, Švenčionių apskrities Pervainiškės vietovėse.

Inventorių įvedimo laikotarpiu - 1847 m. gegužės 23 d. - carinė vyriausybė patvirtino "Nuostatus dėl vadinamųjų laisvųjų žmonių, gyvenančių valdytojų žemėse Vakarų gubernijose"¹⁹⁸. Pagal šiuos nuostatus laisvieji žmonės, nenorintieji būti įrašyti miestiečių arba valstybinių valstiečių bendruomenėse ir įsikūrę privačiose valdose, laikomi pastoviai apsigyvenusiais tuose dvaruose. Per vienerius metus jie turėjo sudaryti 6-12 metų sutartis su dvarininkais. Po sutarties sudarymo jie nebegalėjo be dvarininko sutikimo išvykti. Natūrinės prievolės turėjo atlikti kartu su visais dvaro valstiečiais. Laisvųjų žmonių lažas - toks, kaip ir dvaro baudžiauninkų, o činšą turėjo nustatyti dvarininkas sutartyje. Šių laisvųjų žmonių įbaudžiavinimas sukėlė jų nepasitenkinimą ir pasipriešinimą. Jie atsisakinėjo pasirašyti sutartis, eiti lažą, o vėliau, po 1857 m. lapkričio 20 d. caro reskripto, priešinosi prievartiniam nuvarymui nuo žemės. Laisvųjų žmonių judėjimas ypač atkaklus buvo Pliaterio Kartenos, Gorskio Salantų, Ledochovskio Gintališkės, Parčevskio Mišučių ir Tiškevičiaus Grūslaukės dvaruose.

Valstiečiai aktyviai dalyvavo bendroje su miestelėnais kovoje už miestelių laisvę ir nepriklausomybę nuo feodalų, visokiomis priemonėmis gynė savo teises į žemę. Jų rašytuose skunduose atsispindi valstiečių požiūris į jų naudojamą žemę, kaip į savo nuosavybę. XIX a. pradžios skunduose valstiečiai vartojo terminą "mūsų žemė". Jeigu

juos nuvarydavo nuo jų įdirbtos žemės, jie skundėsi, kaip dėl neteisėto akto. Kai kuriuose dvaruose testamentais laisvėn atleistieji valstiečiai laisvę tapatino su žemės nuosavybės suteikimu ir nenorėjo sudarinėti jokių sutarčių. Karpio laisvėn atleistieji valstiečiai buvo įsitikinę, kad žemė, kurią jie naudojo, buvo jų nuosavybė. Jie atsisakinėjo atlikinėti dvarininkui prievolės, mokėti mokesčius ir pristatinėti rekrutus¹⁹⁹. Valstiečių vadovai tvirtino, kad žemė esanti jų nuosavybė²⁰⁰. Žemaitijoje valstiečių įsitikinimą dėl žemės nuosavybės stiprino sena, įstatymais paremta tradicija su dvaro žinia parduoti savo sodybą ir sklypą. Ypač savarankiškai jautėsi činšiniai Žemaitijos valstiečiai. Yra išlikęs jų to meto posakis; "Duonę užmokėjęs, kaip savo tėviškėje (tėvonijoje - A.T.) gyvenu"²⁰¹. Piniginė renta užtikrindavo valstiečiams platesnį savarankiškumą. Svarbiausia - nereikėjo eiti lažo. Todėl kai kur lažininkais paversti valstiečiai ir miestelėnai činšą tapatino su laisve.

Feodalinio žemės nuosavybės monopolio ignoravimas pasireiškė ir valstiečių siekimu gauti nuomon palivarką ar seniūniją, patiems, be tarpininkų, sumokėti į išdinę mokesčius²⁰². Pradėjus rengti baudžiovos panaikinimo reformą, valstiečiai atsisakinėjo priimti atleidimo be žemės raštus. Paskelbus baudžiovos panaikinimo manifestą, jie atsisakė atlikinėti inventorines prievolės, nes laikė save žemės savininkais²⁰³. Sužinoję apie naujas 1852 m. inventorijų taisykles, valstiečiai kalbėjo, kad įvedus naujus inventorius, jie turės tik jiems patiems priklausančią nuosavą žemę ir nebe priklausys dvarininkams, kaip anksčiau priklausė.

Valstiečių priešinimasis dvarui paprastai būdavo lokalinio pobūdžio, vienu metu apimdamas seniūniją, dvarą, miestelį ar visas vieno feodalo valdas. Daug platesnį mastą valstiečių antifeodalinis judėjimas, susiliejęs su politine kova, įgavo 1831 m. sukilimo metu, kai apėmė beveik ištisas Telšių, Šiaulių ir Uplytės apskritis. Eidami į sukilimą, jie tikėjosi išsikovoti pilietines teises ir atsikratyti priklausomybės nuo pono. Telšių apskrities sukilėlių kariuomenės vadas A.Jacevičius savo atsiminimuose rašė: "Būdamas mano apskrities ginkluotųjų pajėgų viršininku, mačiau, kaip

pradžioje kaimo žmonės užsidegę veržėsi į tėvynės gynėjų eiles, ir mačiau, kaip labai ėmė atvėsti vėliau. Gilus ir opus yra paprasčiausio žmogaus asmens laisvės pajautimas. Bemaž kiekvienas Žemaičių valstietis, eidamas į kariuomenę, pareikšdavo ir reikalaudavo aiškiai įrašyti kontrolėje, jog jis einas savo paties noru, bet ne iš paskyrimo nuo žemės arba kas jiems reiškia tą patį, už poną²⁰⁴.

Beveik visą Lietuvą apėmė valstiečių judėjimas, paskelbus baudžiamos panaikinimo manifestą, nes jis vienu metu palietė visus privačių dvarų valstiečius. Į jį įsijungė ir Užnemunės, kurioje baudžiava tuo metu buvo panaikinta, valstiečiai. 26 dvaruose (apie 300 kaimų) jie nustojo eję lažą²⁰⁵, kaip kad darė ir likusios Lietuvos dalies valstiečiai.

Kai kuriais metais valstiečių judėjimas apimdavo po keliolika dvarų (be Užnemunės): 1832-1844 m. - 60, 1845-1848 m. - 69, 1853-1855 m. - 21, 1856-1857 m. rudenį - 41, 1857 m. lapkričio-1861 m. vasario 19 d. - 88²⁰⁶. Valstiečių bruzdėjimo pakilimo laikotarpiai buvo 1820-1824, 1840-1844, 1845-1849, 1855-1859 m. ir ypač paskutiniai iki baudžiamos panaikinimo - 1860-1861 metai (žr. 2 lent.).

Prieštaravimų tarp kaimo ir dvaro paaštrėjimą XIX a. pirmojoje pusėje rodo valstiečių atkaklumas; ilgalaikis priešinimasis. Naujamiesčio miestelėnai ir valstiečiai kovojo nuo 1816 iki 1842 m., Salako ir Zarasų dvaruose - 1816-1824 m., Šimonių seniūnijoje - su pertraukomis nuo 1817 iki 1826 m., Akmenės seniūnijoje - 1821-1825, 1841-1843 m., Žaslių - 1821-1826 m., Vabalninko - 1822-1825, 1838-1844 m., Josvainių - 1823, 1837-1840 m., Kupiškio - Pienionių - 1823-1826, 1835 m., Telšių apskrities Lubių dvare - 1824-1826 m., Upytės apskrities Pašvytinio dvare - 1824-1827 m., Vainuto seniūnijoje - 1825-1827, 1837 m., Židikų - Ketūnų dvare - 1828-1829, 1836-1838, 1843, 1848 m., Varėnos seniūnijoje - 1829-1830, 1839, 1843-1844 m., Ukmergės apskrities Avižienių dvare - 1848-1856 m. ir t.t.

Buvo atsitikimų, kai dėl valstiečių ilgalaikio priešinimosi palivarkinis ūkis atsidurdavo kritiškoje padėtyje.

Valstiečių ir miestelėnų
judėjimas apskrityse 1795-1861 m.

Eil. Nr.	Apskritis	1795-1799	1800-1804	1805-1809	1810-1814	1815-1819	1820-1824	1825-1829
		1.	Breslaujos- Zarasų					1
2.	Kalvarijos							
3.	Kauno		1			2		
4.	Marijampolės					3	1	
5.	Raseinių			3		2	2	3
6.	Seinų							
7.	Šiaulių		2		1		1	3
8.	Telšių	1	1	1	1	1	4	2
9.	Trakų	2	2		1	4	3	1
10.	Ukmergės	1				1	3	1
11.	Upytės- Panevėžio		4	2		3	8	1
12.	Užnerio- Švenčionių		1				-	
13.	Vilniaus		2	2			4	1
14.	Kauno gub.							
Iš viso		4	13	8	3	17	30	12

1 Judėjimo vienetu laikomas bendras seniūnijos, dvaro, kaimo arba apskrities valstiečių judėjimas. Jei tos pačios priežasties sukeltas judėjimas užsitęsavo kelis metus, jis žymimas tik tais metais, kuriais judėjimas prasidėjo.

Judėjimai apskaičiuoti, remiantis šiais leidiniais: LIŠ, T. I.; Neupokojevas V. Valstiečių judėjimas dvarininkiniame Lietuvos kaime 1857 lapkričio 20 d. reskripto paskelbimo išvakarėse (1832-1857 m.) // Vilniaus valstybinio universiteto mokslo darbai. 1954. T. 4. P. 113-159;

antifeodalinis ir anticarinis
atskirais penkmečiais (atvejų skaičius)¹

	1830-1834	1835-1839	1840-1844	1845-1849	1850-1854	1855-1859	1860	1861	Iš viso		
									1795-1861	Tarp jų	
										1795-1844	1845-1861
			1 1	2	3	5			16	6	10
			1 1 3	1 1 7		3	2	24 16	4 34 25	1 4 6	3 30 19
2								1	35	17	18
2	5				2	7	1	1	9	10	10
3			2	1	1	5		12	31	12	19
1	1	5	6	3	3	7			34	18	16
-	4	5		2	2	5	2		31	22	9
3	2	3	2	2	2	6	1	2	27	14	13
3	3		2	2	2	8	2	3	41	24	17
			1		1	6		11	20	2	18
			4	1	1 3	5	1	12	33 3	13 -	20 3
14	16	22	27	20	57	9	92	344	139	205	

Lietuvos valstiečių ir miestelėnų gінčai. V., 1968. D. 3; Крестьянское движение в России в 1795-1825 гг. Сб. документов. Москва, 1961; Крестьянское движение в России в 1825-1849 гг. Москва, 1961; Крестьянское движение в России в 1850-1856 гг. Москва, 1962; Крестьянское движение в России в 1857- мае 1861 гг. Москва, 1963; Лазутка С. Революционная ситуация в Литве 1859-1862. Москва, 1961.

Tai Upytės apskrities Paberštaliao seniūnijoje 1825 m., valstiečiams neatliekant baudžiavinių prievolių, palivarko žemė liko neužsėta, pievos nepjautos, pūdymas nesuartas, 1843 m. pavasarį Ketūnų ir Židikų dvare dirva javams ir daržams nebuvo paruošta ir visas dvaro ūkis suiro, Trakų aps. Tarpupio dvare dėl valstiečių priešinimosi ir prievolių boikoto išbyrėjo daug nenupjautų javų ir rugių, Valkininkų seniūnijoje liko nesuimta nuo lauko apie 200 kapų pėdų paklotų linų, nebuvo kam kasti bulvių²⁰⁷. Baudžiavos panaikinimo reformos rengimo metu, ypač 1860 m. vasarą, kai kalbos apie valstiečių visišką laisvę ir naudojamos žemės nuosavybę plačiai pasklido, o daugelyje dvarų valstiečiai ryžtingai atsisakinėjo atlikti lažą, dvaruose sustojo derliaus nuėmimo darbai.

Valstiečių antifeodalinės nuotaikos buvo tiek grėsmingos, jog Vilniaus generalgubernatorius buvo linkęs be kompromisų įvesti naujas 1852 m. inventorių taisykles ir tuo pačiu turėti reikalą su keliais šimtais nepatenkintų dvarininkų, negu su 4 mln. antiviriausybiškai nusiteikusių jam administratyviai pavaldžių valstiečių²⁰⁸. Apie valstiečių nuotaikų stiprumą atskiruose rajonuose kalba valstiečių judėjimo mastas atskirose apskrityse (žr. 2 lent.). 1795-1844 m. stipriausias judėjimas buvo Upytės, Trakų, Raseinių ir Telšių, o 1845-1861 m. pradžioje - Kauno, Vilniaus, Marijampolės, Raseinių, Šiaulių ir Švenčionių apskrityse.

Priešinimasis valstybinei valdžiai

Valstiečių priešinimosi dvarui metu caro valdžia būdavo dvarininko pusėje. Didžiausia caro valdžios parama dvarui, kovojant prieš valstiečių nepaklusnumą, buvo 1808 m. įvesta karinė egzekucija, kuri galėjo būti pasiųsta dvarininkui prašant. Dvarininkai ją kviesdavosi mokesčiams išreikalauti ar kitokio pobūdžio pasipriešinimui palaužti. Į dvarą egzekucijai atsiųstas karinis dalinys būdavo išskirstomas po atskirus kaimus ir valstiečių kiemus. Valstiečiai turėjo duoti kareiviams maistą, o jei raiti - ir arkliui pašarą. 1826 m. į Tendžilogalos seniūniją atsiųsto arti 100 žmonių būrio kiekvienam kareiviui ūkininkai, dalyvavę bruzdėjime,

turėjo kasdien duoti po 3 taures degtinės, po svarą mėsos su uždaru ir po 3 svarus duonos²⁰⁹. Egzekucija padarydavo valstiečiams didžiulių nuostolių: kareiviai išpjaudavo gyvulius ir paukščius, grobdavo maistą, drabužius ir namų apyvokos daiktus, ūkio padargus, savo reikalams naudodavo valstiečių darbinius gyvulius. Po ilgesnės egzekucijos valstiečių ūkis suirdavo. Tai buvo bene sunkiausia valstiečių pasipriešinimo palaužimo priemonė. Iki šiol liaudies šnekamojoje kalboje egzekucija perkeltine prasme suprantama kaip bėda, vargas. Apie egzekucijos sunkumus kalba ir toks posakis: "Tie vaikai tai tikra egzekucija: tik pavalgydink, ir vėl alkani".

Buvo atvejų, kai valstiečiai pasipriešindavo egzekucinei kariuomenei. 1805 m. Tauragės dvaro, 1826 m. Vainuto seniūnijos valstiečiai išvijo egzekucijos atsiųstus kareivius. 1828 m. Telšių apskrities Lubių dvaro valstiečiai aplupo egzekucijos kareivius, vienam iš jų nuplėšė Georgijaus kryžių²¹⁰.

Valstiečiai nepaklusnumą valdžiai reikšdavo tuo, kad neduodavo rekrutų, jau paimtus jaunuolius išlaisvindavo arba patys rekrutai pabėgdavo. Ypač grėsmingi būdavo masiniai rekrutų išlaisvinimai. Slapstydamiesi nuo rekrutų rinkimo, 1853-1856 m. valstiečiai tuo pačiu vengė dalyvauti Krymo kare, laukė politinių permainų.

Valstiečiai neklausė valdžios atstovų, atsisakydami vykdyti jų nutarimus ar nurodymus, slaptai rinkdavosi į sueigas, rinkliavas, priimdavo savarankiškus sprendimus dėl santykių su valdžios ar dvaro administracijos atstovais. 1804 m. Maišiagalos miestelėnai neleido viešai skaityti Vilniaus žemės teismo nutarimo dėl jų paklusnumo valdytojui, išplėšė tą raštą iš skaitančiojo rankų ir numetė ant gatvės. 1816 m. Leckavos palivarkan Šiaulių žemės teismo atstovų sukviesti valstiečiai atsisakė pasirašyti po savo parodymais ir pareiškę "mes tardymo nenorim ir nevykdysim", "mes teismo nebijom ir neklausom" - išsiskirstė²¹¹. 1826 m. Telšių aps. Patumšių seniūnijos valstiečių atstovas Jurgis Banys per kvotą pareiškė: "kaip darėm, taip ir darysim rinkliavas bei sueigas prieš dvarą"²¹². 1843 m. Akmenės ir Trakų apskrities Tarpupio

seniūnijų valstiečiai atsisakė vykdyti Vilniaus valstybinių turtų rūmų nurodymą dėl prievolių atlikinėjimo. Valstybinių turtų apygardos viršininko pavaduotojui Muraševskui perskaičius rūmų nutarimą, Akmenės seniūnijos valstiečiai pareiškė, kad "nei rūmų įsako, nei jo, Muraševskio, nurodymų neklausys ir dvarui prievolių neatlikinės". Kai Muraševskis pagrasino jiems Sibiru, atsikirto: "Tu pats eisi į Sibirą". Jie atėmė tardytojo nurodymu suimtus aktyvesnius valstiečius ir išsiskirstė²¹³. Židikų, Ketūnų ir Stakliškių dvarų valstiečiai neleido policijai suimti bendrininkų, Suvieko dvaro valstiečiai atsisakė klausyti teismo. Telšių apskrities bajorų vadas Gadonas 1838 m. rašė, kad "niekur valstiečiai nėra tokie išdidūs ir nepaklusnūs, kaip Židikų dvare"²¹⁴. Vilniaus gubernatorius Židikų ir Ketūnų dvarų valstiečių priešinimąsi traktavo kaip tiesioginį nepaklusnumą valdžiai.

Ryškesniausias valstiečių politinis nusistatymas, jų antimonarchistinės nuotaikos pasireiškė jų įsijungimu į 1831 m. politinę kovą su ginklu rankose. Vėlesnės kartos valstiečiai aktyviai dalyvavo 1863 m. sukilime.

Valstiečių antifeodalinės ir anticarinės nuotaikos pasireiškė kovoje už blaivybę, kuri prasidėjo 1858 m. ir greitai apėmė visą Lietuvą. Tuo pačiu metu ji išplito Baltarusijoje ir atskiruose Rusijos rajonuose. Judėjimas įgavo grėsmingą pobūdį. Lietuvos valstiečiai masiškai užsirašinėjo į blaivybės draugiją, kolektyviai priimdavo priesakus nevirtoti alkoholinių gėrimų. Degtinės suvartojimas smarkiai sumažėjo ir skaudžiai palietė dvarininkų ir valdžios interesus. Vien Kauno gubernijoje dėl šio judėjimo caro valstybės išdas 1859-1863 m. turėjo apie 3,7 mln. rb. nuostolių²¹⁵. Caro valdžia kovą dėl blaivybės pripažino neteisėta ir pradėjo ją persekioti. Tačiau judėjimo už blaivybę masiškumas buvo tvirtesnis už caro valdžios represijas ir jis be paliovos tęsėsi iki pat 1863-1864 m. sukilimo. Tai buvo pirmasis bendras, vienu metu vykęs visų valstiečių kategorijų judėjimas.

Valstiečių solidarumas ir jų vadai

Kova prieš feodalus, juos remiančią valdžią, priešinimasis egzekucijoms reikalavo sutelkti valstiečių materialines bei fizines jėgas. Bylinėjantis su dvaru, reikėjo surasti atitinkamus dokumentus, bylos reikalais slaptai nuo dvaro nuvykti į Vilnių ar Peterburgą tų dokumentų surasti ir juos kartu su skundu įteikti vietos administracijai ar carinės vyriausybės institucijoms. Dėl viso šito, pirmiausia, reikėjo nuovokių ir drąsių žmonių, pinigų, visuotinės moralinės, materialinės ar fizinės paramos. Žmonių, kurie imdavosi pradėti nelygią kovą su dvaru prieš išnaudojimą ir žiaurų elgesį, atsirasdavo iš pačių valstiečių. Kartenoje jiems vadovavo valstiečiai Antanas Smilginis ir Petras Vinčas, Klovainių miestelėnams - vaitas V.Šiukšta, Vilkijos miestelėnams - Stasys Lopacinskas, Varėnos seniūnijoje - raštininkas Jonas Vainilovičius, Tendžiogalos seniūnijoje - viršaitis Silvestras Litvinas, dešimtininkas Felicijonas Jasaitis ir Juozas Kumetis, Ketūnų ir Židikų dvaruose - Petras Damulis, Viktoras ir Pranciškus (tėvas ir sūnus) Končiai, Pranciškus Perminas, Kegrių seniūnijoje - Mykolas Glodenis, Jonas Pundzius ir Kontenis, Suvieko dvare - Ignas Kovaliūnas, Mykolas Cibulskis, Vincas Vainikevičius, Nemūnaičio seniūnijoje - magazino raštininkas Jokūbas Pilakonis, Vainuto seniūnijoje - Jonas Šerpytis, Jonas Kentaitis ir bajoras Antanas Romanovskis, Anykščių seniūnijoje - Motiejus Šaltenis, Gitėnų seniūnijoje - Juozas Žilys, Alantos ir Savičiūnų dvaruose - Aleksandras Jurgelis ir Juozapas Staniulis, Vėžaičių dvare - Kostas Litvinas, Zyplių - Andrius Vaičaitis, Klebiškio - M.Vokietaitis ir V.Vilkas, Marvos - M.Puodžiukynas, Pažaislio - A.Aukšto-kalnis, Rūdupio - Jonikas, A.Maceika, F.Neimanas, F.Skandžius ir kt. Tai rodo, kad kiekvieno dvaro ar seniūnijos valstiečiai turėjo savo vietinius vadovus. Jie vadovaudavo slaptoms sueigoms, rinkliavoms, dvaro užpuolimams, nurodinėdavo, ką valstiečiai turi daryti su prievolėmis, tardavosi su dvaro ar valdžios atstovais, organizuodavo skundų rašymą ir įteikimą, o svarbiausia - pažadindavo valstiečių drąsą ir pasitikėjimą savo jėgomis. Atkaklaus

ir drąsaus valstiečių vadovo pavyzdžiu galima laikyti Kegrių seniūnijos valstietį Kontenį. Jį Vilniaus vyriausiojo teismo sprendimu visų valsčiaus valstiečių akivaizdoje nuplakė rykštėmis. Po išplakimo jis atsistojo ir kreipėsi į valstiečius, kad jie, sekdami jo pavyzdžiu, dvaro neklausytų ir nebijotų, kad jis atkeršys dvarui, nors ir galvą jam nukirstų²¹⁶.

Valstiečių agitacijos, o kartais ir nelegalių susirinkimų vieta būdavo smuklės. Telšių aps. bajorų vadovas Gadonas 1838 m. net stengėsi, kad Židikų ir Ketūnų dvaro valstiečiams, atvirai neklausantiems dvaro ir jo paties, būtų neleidžiama rinktis į smukles, šinkas ir kitas vietas dėl bendrų pa-sitarimų ir skundų rašymų²¹⁷.

Vadovai, gerai žinodami dvaro daromas skriaudas, valstiečių sunkumus, sugebėdavo sudaryti darniai veikiančią valstiečių bendruomenę. Priešinimasis feodaliniam išnaudojimui ir dvarą remiančiai caro valdžiai pasižymėjo klasiniu solidarumu bei organizuotumu. 1826 m. balandžio 26 d. Tendžiogalos seniūnijos valstiečių priimtoje priesaikoje dėl bendrų veiksmų, priešinantį valdytojui, pažymėta, kad jie bus tarpusavyje vieningi, pasitikintys, nei vienas neatsisakys dalyvauti susirinkimuose ir duos nustatytą rinkliavą. Išrinkti 5 atstovai ir patikėtinis buvo įpareigoti dorai, sąžiningai ir vieningai ginti valstiečių reikalus²¹⁸.

Pradėjus represijas prieš besipriešinančius valstiečius, ypač prieš jų organizatorius ir vadovus, valstiečiai solidariai ir demonstratyviai juos gindavo nuo suėmimų. Pakvietus į tardymą vieną, susirinkdavo visi, atsisakinėdavo kalbėti po vieną, sulaikius aktyvesnius valstiečius ar vadovus, juos išlaisvindavo. Priešinimasis virsdavo prieš dvarininkus nukreiptomis masinėmis demonstracijomis. 1832 m. Naujamiesčio ir apylinkių gyventojų demonstraciniame žygyje į Panevėžį pas žandarų karininką, kad išgautų senato nutarimą dėl Naujamiesčio valstiečių, dalyvavo moterys ir paaugliai. Naujamiesčio moterys padavė kolektyvinį prašymą, kad paleistų jų suimtus vyrus.

Valstiečiai - pasipriešinimo vadovai - atspindėjo valstiečių siekimus ir pažiūras į baudžiavą bei caro valdžią. Nors jie priklausė skirtingiems dvarams, siekimai buvo bendri,

išplaukę iš klasinės valstiečių padėties. Bendri klasiniai tikslai kovoje prieš baudžiavą, blaivybės judėjimas, liaudies kūryba, lietuviškos literatūros plitimas tarp valstiečių formavo bendrą nacionalinę psichologiją.

VI. ŠVIETIMAS IR VALSTIETIŠKOJI INTELIGENCIJA

Pradinis mokslas

XVIII a. pabaigoje pagyvėjęs liaudies siekimas pamokyti jaunąją kartą rašto nepalijaujamai augo ir XIX a. pirmojoje pusėje dar labiau išsiplėtė. Raštingumas, buvęs reikalingas daugiausia konfesiniams reikalams, pasidarė būtinas ir kitoms valstiečių gyvenimo sritims. Pirmiausia dalis turtingesniųjų valstiečių, pramokę vaikus rašto, leisdavo juos į aukštesnius mokslus. Raštingumas labai pravertė vedant bylas su feodalais, ruošiant skundus prieš dvarininkus ar priesakus savo patikėtiniams, sudarant nuomos sutartis, vedant prievolių apskaitą. Atsirado ūkinė, išaugo grožinė literatūra gimtąja kalba. Pasirodė lietuviški kasmetiniai L.Ivinskio kalendoriai. Raštingumą smarkiai tebestimuliuavo konfesiniai poreikiai.

Valstiečiams prieinamiausias buvo pradinis mokslas, t.y. išmokymas skaityti, rašyti, skaičiuoti, o dažniausiai tik skaityti. 1827 m. rugpjūčio 19 d. caro įsaku baudžiauninkams ir dvariškiams buvo leidžiama mokytis tik parapinėse, apskričių ir specialiose žemės ūkio, sodininkystės bei amatų mokyklose, kuriose dėstomi dalykai neprašo apskrities mokyklos kurso apimties²¹⁹. Pradinės mokyklos buvo kelių tipų. Jų tipai ir mokymo turinys XIX a. keitėsi, tačiau iš esmės visose, su nedidele išimtimi, temokė būtinų pradinių mokslo dalykų. Kai kur dar mokė lotynų, lenkų, rusų kalbų, geografijos ir kt. 1810 m. įsteigtoje pirmojoje realinio praktinio profilio dviklasėje Joniškėlio mokykloje 4 metus buvo mokoma skaityti ir rašyti lenkiškai bei rusiškai, katekizmo, dainavimo, geografijos, gamtos, aritmetikos, geometrijos, braižybos, statybos elementų, ūkinės apskaitos ir matavimo.

Tankiausias pradinių mokyklų tinklas ir stipriausia

vaikų mokymo tradicija buvo Žemaitijoje. XIX a. pradžioje Lietuvoje (be Užnemunės) buvo 156 parapiinės mokyklos su 3195 mokiniais. Iš jų 67 (1734 mokiniai) buvo Žemaitijoje²²⁰. M.Valančiui susirūpinus pradinio mokymu, XIX a. viduryje parapiinių mokyklų tinklas išsiplėtė visoje Kauno gubernijoje. Vis dėlto esamas mokyklų tinklas buvo per retas, todėl daugelio valstiečių, ypač neturtingųjų, vaikai rašto pramokdavo namuose, vadinamosiose kaimo mokyklėse.

Pradinė mokykla buvo vienintelė švietimo įstaiga, kuri mokė gimtąją kalbą ir tą kalbą populiarino. Pradinių mokyklų išlaikytoja buvo pati liaudis, ji pati rodė nemažą iniciatyvą jas steigiant. Tuo pačiu ji dėjo pamatus gimtosios kalbos įteisinimui ir išsaugojimui.

Valstiečių pastangos įsigyti vidurinį ir aukštąjį mokslą

Kurį laiką valstiečiams nebuvo trukdoma mokytis vidurinėse ir net aukštesiose mokyklose, jeigu tik jie turėdavo feodalo leidimą, o dažnai net ir to nereikėdavo. Tačiau per visą XIX a. pirmąją pusę caro valdžia sunkino valstiečių kelią į vidurines ir aukštesias mokyklas. Iš pradžių Vilniaus universitetas buvo paskelbtas neluomine mokslo įstaiga. Tačiau 1813 m. universiteto vadovybei buvo įsakyta iš stojančiųjų reikalauti bajorystės įrodymo dokumentų²²¹. 1827 m. rugpjūčio 19 d. caro įsaku buvo leista priimti į universitetą ir kitas aukštesias bei vidurines mokyklas, gimnazijas tik laisvųjų luomų žmones, tarp jų ir laisvėn atleistusius.

Šis įsakas valstiečiams kelio į gimnazijas ir aukštesias mokyklas visiškai neužkirto, nes nedraudė mokytis į laisvę atleistiems. Stojantieji į mokyklas privalėjo tik turėti raštišką feodalo arba bendruomenės atleidimą nuo prievolių, leidimą mokytis. Tai nebuvo naujas dalykas. Kaip tvirtina Vilniaus universiteto rektorius V. Pelikanas, "Vilniaus mokslo apygardoje nuo 1824 m. mokiniai iš nelaisvų luomų, nepateikę atleidžiamųjų pažymėjimų, nebuvo priimami nei į Universitetą, nei į mokyklas"²²². O iš tikrųjų, nors ir buvo reikalaujama tokių pažymėjimų, bet

mokyklos vadovybė, ypač Žemaitijoje, pasitenkindavo ir žodiniu patvirtinimu apie atleidimą.

Mokyklos vadovybė nevykdė 1827 m. rugpjūčio 19 d. įsako ir jai nuolat buvo primenama laikytis nelaisvųjų luomų vaikų priėmimo į mokyklas taisyklių, buvo daromi mokyklų "apvalymai" nuo valstiečių ir kitus mokesčius mokančiųjų luomų vaikų, neturinčių atleidimo pažymėjimų. 1850 m., Vilniaus mokslo apygardos globėjui pareikalavus²²³, buvo pašalinti atleidimo dokumentų neturintieji Kauno gimnazijos, Panevėžio, Raseinių, Šiaulių, Telšių ir Ukmergės apskričių bajorų mokyklų mokiniai. Kaip matyti iš mokyklų vadovybės sąrašų, kai kuriose mokyklose tokių mokinių buvo keliasdešimt. Be to, buvo ir tokių tų luomų mokinių, kurie reikalingus pažymėjimus buvo pristatę. Kauno gimnazijoje pristatusių pažymėjimus buvo 14, nepristatusiųjų - 9, Kėdainių apskrities mokykloje pristatė 10, nepristatusiųjų nebuvo, Panevėžio - atitinkamai 3 ir 70, Raseinių - 3 ir 3, Šiaulių - 37 ir 51, Telšių - 6 ir 85, Ukmergės - 12 ir 5 mokiniai. Apmokestinamųjų luomų vaikų Vilniaus gimnazijoje buvo 73, Vilniaus apskrities mokykloje - 12, Švenčionių - 2 mokiniai²²⁴. Iš visų 394 šios socialinės kilmės mokinių daugiau kaip 60% buvo žemdirbių, o kiti - amatininkų, prekybininkų, inteligentų ir juodadarbių vaikai. Tarp pašalintųjų iš Šiaulių, Telšių ir Panevėžio mokyklų mokinių beveik visi buvo valstiečių vaikai.

Caro valdžia ėmėsi priemonių ir prieš laisvėn atleistųjų valstiečių bei bendruomenės leidimus turinčių miestiečių patekimą į vidurines mokyklas. Buvo surandamos vis naujos priežastys atsikratyti jau besimokančiais vidurinėse mokyklose: šalinant antramečius, apribojant klasėse mokinių amžių, didinant mokesť už mokslą²²⁵. Mokymąsi smarkiai apsunkino padidėję atstumai tarp mokyklų, nes per dešimtmetį po 1831 m. sukilimo buvo uždarytos valstiečių gausiau lankomos vidurinės mokyklos Dotnuvoje, Padubysyje, Kolainiuose, Kalvarijoje, Troškūnuose, Merkinėje, Kražių gimnazija perkelta į Kauną. Tuo metu naujai atidarytos Šiaulių ir Švenčionių apskričių mokyklos ir Vilniaus II gimnazija negalėjo užpildyti susidariusios spragos. Mokyklų panaikinimas buvo pati efektyviausia valdžios priemonė

liaudies skverbimuisi į mokslą sustabdyti. Pagaliau 1862 m. sausio 20 d. caro įsaku leista priimti į gimnazijas tik tuos vaikus, kurie turėjo teisę stoti į civilinę tarnybą, ir I ir II gildijos pirklius²²⁶.

Nežiūrint valdžios trukdymų, atskirų Lietuvos rajonų valstiečiai per visą XIX a. pirmąją pusę atkakliai siekė išsilavinimo, lankydami vidurines ir net aukštasias mokyklas. Ypač išsiskyrė Žemaitija. Nežinomas Telšių apskrities pilietis darbe apie valstiečių padėtį toje apskrityje rašo, kad nemažai valstiečių "sūnus leido į mokyklas ir universitetą, ir daug iš jų kunigais bei kaimo mokytais žmonėmis tapo"²²⁸. Kitas XIX a. pirmosios pusės amžininkas M.Valančius rašo: "Mūsų gadynėj visi ponai ir bajorai leidžia vaikus savo į mokslus, todėl mažne kožnas, gerai užgimęs, moka skaityti ir rašyti. Turtingieji ūkininkai lygia dalia vaikus savo veždavo į mokslus, pakolei niekas jiems to negynė, bet nuo 1832 m. didžiosiose mokslnyčiose maž jų beliko. Norėdami vienok bet kiek tiek vaikus prašviesti, leidžia į mažesniašias mokslnyčias". M.Valančius kartu matė ir besimokančiųjų turtinę bei socialinę nelygybę, pažymėdamas, kad vargingųjų valstiečių, samdinių vaikams tos mokyklos buvo neprieinamos: "žmonės neturinti ir samdininkai, negalėdami eiti į mokslus, mokus knygu rašto dienomis šventomis nuo kits kito..."²²⁹.

Nepilnais duomenimis²³⁰, 1824 m. Vilniaus ir Kražių gimnazijoje, Ukmergės, Kauno, Panevėžio, Raseinių, Padubysio, Telšių, Dotnuvos ir Kalvarijos apskričių mokyklose iš 2925 mokinių valstiečių ir laisvųjų buvo 373 arba 12,75%. Praėjus 25 metams, t.y. 1849 m., Vilniaus gimnazijoje su jos realinėmis, parengiamosiomis klasėmis ir 4 klasių skyriumi, Kauno gimnazijoje ir Vilniaus, Švenčionių, Panevėžio, Ukmergės, Kėdainių, Šiaulių, Telšių ir Raseinių apskrities mokyklose mokėsi 2675 mokiniai, iš kurių valstiečių ir laisvųjų buvo 245 arba 9,2%²³¹. Taigi besimokančiųjų vidurinėse mokyklose valstiečių sumažėjo. Tačiau, kaip ir anksčiau, daugiausia jų buvo Žemaitijos bei jai artimiausiose mokyklose: Kėdainių, Šiaulių ir Telšių. Jose iš 808 mokinių valstiečių buvo 146 arba 18%, Telšių mokykloje jie sudarė vos ne ketvirtadalį

(23%) mokinių. Nauja buvo tai, kad labai sumažėjo valstiečių ir laisvųjų Raseinių apskrities mokykloje ir gerokai padaugėjo vidurio Lietuvoje - Panevėžio (18,8%) ir Užnemunės (10%) apskričių mokyklose. Užnemunės valstiečiai gausiai lankė Marijampolės apskrities mokyklą, atidarytą 1840 metais. 1846-1849 m. ji buvo agronominės mokyklos profilio, tačiau po to vėl buvo paversta filologine apskrities mokykla²³².

Vidurinės mokyklos, gimnazijos baigimas valstiečium sudarydavo galimybes gyventi raštininkaujant ar verčiantis kitokiu nežemdirbystės verslu. Tačiau pertvarkant administraciją, galimybės net raštininkauti mažėjo, juo labiau, kad netrūko kandidatų iš smulkiųjų bajorų. Kur gi dėdavosi pasimokę valstiečių vaikai? Nemaža dalis valstiečių iš savo "pabėgdavo" į dvasininkų luomą.

Šiaulių ekonomijos dvarininkas P.Zubovas 1802 m. laiške Vilniaus generalgubernatoriui L.Benigsenui skundėsi, kad daugelis jo valstiečių išvyko ir yra iššventinę kunigais. Jis prašė uždrausti priimti į seminarijas valdžios leidimo neturinčius valstiečius. "Išreikalavę tokį uždraudimą, - rašė P.Zubovas, - padarysite daug gero visiems Lietuvos gyventojams (dvarininkams - A.T.), kurie tokiu būdu netenka daug savo valstiečių..."²³³.

T.Dobševičius, kuris 1819-1825 m. mokėsi Raseiniuose, savo atsiminimuose rašo, kad besimokančioji valstiečių jaunuomenė, nerasdama kitur laisvo įėjimo arba prasiškerbdama tik didžiausiu vargu, "pripildė vienuolynų noviciatus ir senosios Lenkijos visų provincijų seminarijas. Dėl to dvasininkijoje ir vienuolynuose visur buvo pilna žemaičių, o gimtoji žemė tuštėjo ir skurdo"²³⁴.

Caro valdžia ilgą laiką nedraudė valstiečiams stoti į kunigų seminarijas. M.Valančius rašė, kad iki 1832 m. Varnių seminarijoje "patys mokytojai priimdinėjo ... pramokytus jaunikačius, neklausdami, ar yra muzikaitis, ar bajoraitis"²³⁵. Vėliau prasidėjo varžymas. 1829 m. kovo 29 d. įsaku caras uždraudė priimti į vienuolynus baudžiauninkus. Galėjo stoti tik laisvųjų luomų žmonės, gavę gubernijos valdžios sutikimą. 1837-1849 m. valstiečių vaikams buvo uždrausta stoti į seminarijas, tačiau neuž-

tenkant kandidatų iš bajorų, draudimas buvo panaikintas. Iš valstiečių kilusių dvasininkų buvo įvairiose bažnytinės hierarchijos pakopose. 1850 m. Žemaičių vyskupu tapo valstietis M.Valančius.

Kitas kelias valstiečiams išėiti iš prievolinkų luomo buvo aukštasis mokslas, jei tik jo pavykdavo pasiekti. Prieš stodamas į aukštąją mokyklą, mokesčius mokačiųjų luomo kilmės vaikas turėjo gauti raštišką feodalo, seniūnijos ar magistrato sutikimą atleisti jį nuo bendruomenei tenkančių prievolių ir mokesčių. Sėkmingai baigusį universitetą, senatas išbraukdavo iš prievolinkų luomo, o aukštoji mokykla suteikdavo tam tikrą valstybinio rango kategoriją. Ilgainiui jis galėjo tapti asmeniniu bajoru.

Vilniaus universitete, Vilniaus Medicinos-Chirurgijos akademijoje mokėsi vienas kitas valstietis. 1835-1841 m. akademijoje kasmet būdavo po 10-13 valstiečių ir laisvųjų žmonių, po 3-10 vienkieminkų. Vėliau valstiečių, laisvųjų žmonių mokėsi Maskvos, Tartu universitetuose.

Valstiečių varžymas patekti į aukštąsias mokyklas buvo apeinamas sufabikuotais dokumentais apie kilmę. S.Daukantas universitete buvo kaip bajoras, M.Valančiaus brolis Justinas pakeitė ne tik kilmę, bet ir pavardę²³⁶. Valstiečiai mokėsi Gorigorecko žemės ūkio institute.

Valstietiškosios kūrybinės inteligentijos materialinė padėtis buvo sunki. Tai ryškiai rodo varginga M.Akelaičio, S.Daukanto to meto padėtis.

Savo valstietiškos inteligentijos stoka vertė valstiečius nuolatos bendrauti su smulkiaisiais bajorais. Valstybiniai valstiečiai, vesdami ginčus su dvarų valdytojais, savo patikėtiniais paprastai samdė smulkius bajorus.

Nežymi dalis valstiečių: laisvųjų žmonių ir baudžiauninkų tapo cechiniaiis amatininkais. 1848 m. Vilniuje jų buvo 138, Kaune - žymiai mažiau²³⁷. Reformos išvakarėse valstiečiai buvo užrašomi miestiečiais dvarininkų iniciatyva. Tačiau iš tikrųjų tokie valstiečiai ir toliau pasiliko žemdirbiais ir gyveno kaime.

Valstiečių siekimų reiškėjai

XVIII a. pabaigoje - XIX a. pirmojoje pusėje valstiečių visuomeninis vaidmuo smarkiai išaugo. Tai atsitiko dėl daugelio priežasčių, susijusių su krašto politine, ekonomine bei kultūrine padėtimi. Bajorijai prirėkė valstiečių ne tik kaip baudžiauninkų, bet ir kaip kareivių, kurių reikėjo valstybiniam interesams ginti. Jau 1794 m. sukilime pasirodė, kad bajorai vieni be valstiečių negali ginti valstybės, o vėliau - jos atkurti. Žemaitijoje per 1831 metų sukilimą valstiečiai pasirodė kaip savarankiška antifeodalinė ir karinė jėga.

Išaugo domėjimasis valstiečių dvasine ir materialine kūryba, kalba, buitimi, papročiais. Domėjimasis valstiečių gyvenimu sutapo su dėmesiu lietuvių tautai. Į jos dvasinės kultūros tyrinėjimą ir puoselėjimą įsijungė išeivių iš smulkiosios bajorijos, kurie XIX a. pirmojoje pusėje pripildė gimnazijas, Vilniaus universiteto, Vilniaus Medicinos-Chirurgijos akademijos auditorijas, o paskui persikėlė į Rusijos imperijos aukštąsias mokyklas. Dalis jų kalbėjo ta pačia kalba, atjautė sunkią valstiečių padėtį, pasisakė už baudžiatvą panaikinimą. A.Klementas, D.Poška, S.Stanevičius, L.Ivinskis buvo žymiausi to meto lietuvių kūrybinės inteligentijos atstovai, rašę lietuviškai. Šalia jų išaugo stambus būrys valstietiškos kilmės kūrybinės inteligentijos: S.Valiūnas, A.Straždas, S.Daukantas, A.Tatarė, K.Nezabitauskis-Zabitis, K.Aleknavičius, A.Savickis, P.Savickas, A.Baranauskas, M.Akelaitis, M.Valančius ir kt. Lietuviškos apskritai ir valstiečių kilmės kūrybinės inteligentijos atsiradimas ir pagausėjimas paveikė valstiečių kultūrinį gyvenimą ir sustiprino jų visuomeninį vaidmenį. Lietuvių inteligentija savo kūrybinę energiją nukreipė į valstiečius. Ji nuo pat pirmųjų XIX a. dešimtmečių rūpinosi lietuviškų elementorių, vadovėlių, mokyklinių skaitinių leidimu, domėjosi liaudies kalbos dalykais. Ypač daug iniciatyvos rodė Vilniaus universiteto studentai lietuviai, besimokę čia XIX a. 2-3 dešimtmečiais ir J.Koncevičiaus vadovaujamas lietuvių studentų ratelis, veikęs Maskvos universitete baudžiatvą panaikinimo metu.

Lietuviškų leidinių skaičius metai iš metų augo. 1801-1850 m. Lietuvoje pasirodė 227, 1851-1861 m. - 205 įvairūs spaudiniai²³⁸). Išaugo leidinių tiražai, kurie pasiekė net 40 tūkst. egz. Keitėsi ir leidinių pobūdis: gausėjo pasaulietinio pobūdžio knygų. Pasirodė liaudies dainų, pasakų rinkinių, beletristinių kūrinių. 1846 m. L.Ivinskis pradėjo leisti kasmetinius, valstiečiams skirtus kalendorius, S.Daukantas - ūkinio pobūdžio knygeles. Tuo metu sukurta lietuvių literatūros klasikų kūrinių.

Politinės aplinkybės, materialiniai sunkumai sutrukdė išleisti daugelį lietuvių inteligentijos paruoštų mokslinio pobūdžio ir beletristinių kūrinių, liaudies kūrybos rinkinių, vadovėlių ir kt. 1795-1861 m. 20 lietuvių kalbos žodynų, 14 darbų kalbos klausimais, 4 vadovėliai, 6 liaudies kūrybos rinkiniai, 54 poezijos ir prozos dalykai, 5 istorijos kūriniai ir kt. liko rankraščiuose²³⁹. Tuo metu lietuvių inteligentija rūpinoši leisti lietuviškus laikraščius. L.Ivinskis buvo parengęs laikraščio "Aitvaras" projektą, M.Akelaitis sumanęs leisti laikraštį "Pakeleivingas"²⁴⁰. Leisti lietuvišką laikraštį buvo sumanę broliai Juzumai. Tačiau jų sumanymai dėl lėšų stokos ir kitokių priežasčių liko neįgyvendinti.

1831-1861 m. pagrindiniu lietuvių literatūros personažu tapo valstietis, stiprėjo K.Donelaičio pradėta tendencija vertinti tikrovę liaudies požiūriu. Besiformuojančioje grožinėje lietuvių literatūroje ryškėjo liaudies poetinės kūrybos poveikis, suteikęs literatūrai nacionalinį koloritą²⁴¹.

Lietuviška literatūra iš esmės buvo skirta valstiečiams. Dauguma valstiečių jaunimo mokėjo skaityti ir turėjo galimybių susipažinti su jiems skiriama literatūra.

Savo turiniu lietuviška literatūra buvo labai nevienoda. Didaktinės beletristikos, ūkinių knygelių autoriai svarbiausiu savo tikslu laikė liaudies moralės, jos švietimo bei ekonominės gerovės kėlimą ir beveik nelietė liaudies socialinio ir nacionalinio išsivadavimo kovos uždavinių. Tuo tarpu XIX a. vidurio poezijoje buvo ryškiau smerkiamas baudžiavinis išnaudojimas, griežčiau imta pasisakyti prieš carinę priespaudą²⁴².

XIX a. pirmosios pusės valstiečiams skirta pasaulinė

literatūra neatspindėjo visų jų socialinių, kultūrinių ir tautinių siekių. Plačiau juos, požiūrį į dvarininkus ir bajoriją apskritai, baudžiavą, santykius su dvarininkais išdėstė 1831 m. sukilimo dalyvis, emigravęs į Prancūziją ir ten susipažinęs su utopinio socializmo idėjomis žemaičių bajoras Jonas Goštautas, kuris laikomas valstiečių siekimų reiškėju²⁴³.

Jo lenkiškos knygelės, išleistos 1839 m. Prancūzijoje, personažai lietuviai valstiečiai kalba apie kovą su bajorais, kurie visi esą verti būti "išpjauti arba pakarti". Bajorai vadinami pabaisomis, velniais, atsiųstais kankinti žmonių gimine²⁴⁴. Šitoks mitologinis bajorų ar dvarų administratorių apibūdinimas nebuvo J.Goštauto išgalvotas - jis buvo sutinkamas lietuvių antifeodalinėje tautosakoje²⁴⁵. Autorius, atskleidęs valstiečių antibaudžiavinį nusistatymą, pasvyravęs drauge su dvejojančiais ir nematančiais realaus kelio išsivaduoti iš baudžiavinės priepaudos, nieko konkretnesnio dėl jos likvidavimo nenurodė.

XIX a. viduryje, baudžiavos panaikinimo išvakarėse, tautinės savimonės stiprėjimo, valstiečių judėjimo poveikyje tarp lietuvių inteligentijos stiprėjo demokratinės nuotaikos. Šiuo laikotarpiu subrendo daugelis 1863 m. sukilimo vadovų ir dalyvių, būsimų lietuvių tautinės kultūros darbuotojų bei rėmėjų.

LITERATŪRA

¹Żytkowicz L. Rzady Repnina na Litwie w latach 1794-1797. V., 1938. Lent. A.; Улашик Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. Москва, 1965. С. 31-101.

²Улашик Н. Указ. соч. С. 48-49.

³Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. V., 1972. P. 128.

⁴Janulaitis A. Užnemunė po Prūsais. K., 1928. P. 16.

⁵Неулокоев В. Аграрно-крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века. Москва, 1972. С. 32; Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837-1887. СПб., 1888. Ч. 2. С.80. Plg. Колюхова Т.А. Государственная деревня Литвы и реформа П.Д. Киселева. Москва, 1975. С. 33-34.

⁶Улашик Н. Указ. соч. С. 67.

⁷Jučas M. Min. veik. P. 170.

⁸Неулокоев В. Аграрно-крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века: Автореф. дис. д-ра ист. наук. Москва, 1972. С. 74-75.

⁹Dundulis B. Napoléon et la Lituanie en 1812. Paris, 1940. P. 294; Lebedys J. Simonas Stanevičius. V., 1955. P. 28.

¹⁰Лазутка С. Революционная ситуация в Литве в 1859-1962 г. Москва, 1965. С. 35.

¹¹Conze W. Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrussland. Leipzig, 1940. S. 187-188.

¹²Litwin Buckiewicz A. Obrazki Litwy w stuleciu // Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kurniku. Sign. 1204. L. 37.

¹³Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Виленская губерния / Сост. А.Корева. СПб., 1861. С. 371.

¹⁴Hryškevičius M. Šiaulių ekonomijos, kadatai karališkų gėrybių (dvarų) istoriškas aprašymas nuo jo pradžios lig pusei XIX šimtmečio. Šiauliai, 1850 // Lietuvos MA b-kos Rankraščių sk. (toliau - MABRS). F. 213,214. P. 67-113. (Rankr.)

¹⁵Неупоков В. Батраки в Литве накануне реформы 1861 года // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1964 года. Кишинев, 1966. С. 542.

¹⁶Plokščių (Blagoslovenstvos) dvaro 1835 m. inventorius // Lietuvos valst. istorijos archyvas (toliau - LVIA). F. 716. Ap. 1. B. 3458. L. 1-13.

¹⁷Palangos grafystės 1816 m. inventorius // LVIA. F. 716. AP. 4. B. 126. L. 1-27.

¹⁸LTSR istorijos šaltiniai (toliau - LIŠ). V., 1955. T. 1. P. 458.

¹⁹Ten pat. P. 469.

²⁰Улашик Н. Указ. соч. С. 316.

²¹Platelių grafystės 1812.VIII.29 d. inventorius // LVIA. F. 1291. Ap. 1. B. 10. L. 1-19; Palangos grafystės 1816 m. inventorius // LVIA. F. 716. Ap. 4. B. 126. L. 1-26.

²²Мулявичюс Л., Ючас М. Некоторые вопросы генезиса капитализма в Литве. Вильнюс, 1968. С. 29.

²³Anykščių bažnyčios valdos 1834 m. inventorius // MABRS. F. 43-2029. L. 9-29.

²⁴Grinapolio (1811 m.) ir Balbėnų (1812 m.) palivarkų inventoriai // MABRS. F. 138-1439. L. 43-45; F. 138-1442. L. 50-54.

²⁵Dirvėnų dvaro 1845 m. inventorius // MABRS. F. 35-79 (lapai nenumeruoti).

²⁶Raudondvario dvaro 1845 m. inventorius // LVIA. F. 716. Ap. 1. B. 241. L. 1-20.

²⁷Vilkijos dvaro 1846 m. inventorius // Ten pat. B. 454. L. 1-14.

²⁸Bobcino dvaro 1846 m. inventorius // Ten pat. B. 232. L. 1-18.

²⁹Jučas M. Min. veik. P. 96-99.

³⁰Доунае-Запольскі М. Социальна-эканамічная структура Літоуска-Беларуская дзяржавы у XVI-XVII столлях // Гісторычна-археалёгічны зборнік. Менск, 1927. С. 24-25; Улашик Н. Указ. соч. С. 316.

³¹Dundulienė P. Žemdirbystė Lietuvoje. V., 1963. P. 139.

- ³²Апскайčiuота pagal: Улашик Н. Указ. соч. С. 321.
- ³³Нрыškevičius М. Min. veik. P. 70-73.
- ³⁴Ten pat. P. 74-92.
- ³⁵Platelių grafystės 1808.VIII.29 d. inventorius // LVIA. F.1291. Ap. 1. B. 9. L. 1-48.
- ³⁶LIŠ. T. 1. P. 404.
- ³⁷Vilkijos dvaro 1846 m. inventorius // LVIA. F. 716. B. 454. L. 1-14.
- ³⁸Ючас М. и Мулявичюс Л. Безземельные крестьяне в Литве в XVII-XIX вв. // Ежегодник ко аграрной истории Восточной Европы 1965 года. Москва, 1970. С. 86-87.
- ³⁹Żabko-Potopowicz A. Praca najemna i najemnik w rolnictwie w Wielkiem Księstwie Litewskim w wieku osiemnastym. Warszawa, 1929. S. 165, 169, 180. Похилевич Д. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVII века. Вильнюс, 1968. С. 158-159; Jučas М. Min. veik. P. 161.
- ⁴⁰Lachnicki I. Biografia włościanina nad brzegami Niemna powyżey Łosośney mieszkającego. Warszawa, 1815. S. 45.
- ⁴¹О процене czyli доходzie z ziemi i stanie włościan na Żmudzi, podług praw i zwyczajów tego kraju od najdawniejszych czasów, 1844// LLTI. F. 1-3237. L. 15.
- ⁴²Platelių grafystės 1808.VIII.29 d. inventorius // LVIA. F.1291. Ap. 1. B. 9. L. 1-48.
- ⁴³Jucevičius L. Raštai V., 1959. P. 422-423.
- ⁴⁴Verpenos dvaro valstiečių trobesių aprašymas (1829) // MABRS. F. 37-1378. L. 1-14.
- ⁴⁵Naradavos dvaro valstiečių trobesių aprašymas // LVIA. F. 716. Ap. 3. B. 1369. L. 2-6.
- ⁴⁶Dembinos palivarko 1828.IV.23 d. inventorius // MABRS. F. 38-1441. L. 135-136.
- ⁴⁷LIŠ. T. 1. P. 367.
- ⁴⁸Jučas М. Min. veik. P. 101-102, 126.
- ⁴⁹Ючас М. и Мулявичюс Л. Безземельные крестьяне... С. 89-91.
- ⁵⁰LIŠ. T. 1. P. 428-430.
- ⁵¹Петерсон Е. Об основаниях, условиях и последствиях перевода барщинных хозяйств на наемно-рабочее положение в некоторых поместьях Ковенской губернии. Спб., 1860. С. 4.
- ⁵²Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais. V., 1968. D. 3. P. 165.
- ⁵³LIŠ. T. 1. P. 369-371.
- ⁵⁴Matulaitis S. 1863 metai Lietuvoj. Minskas, 1933. D.1. P. 178-179.
- ⁵⁵Неулокоев В. Батраки в Литве... С. 529, 536, 545.
- ⁵⁶Похилевич Д. Указ. соч. С. 160.
- ⁵⁷Ючас М. и Мулявичюс Л. Безземельные крестьяне... С. 87.
- ⁵⁸Żabko-Potopowicz A. Op. cit. P. 219-220; Улашик Н. Указ. соч. С. 306-310.
- ⁵⁹Улашик Н. Указ. соч. С. 329.
- ⁶⁰Нрыškevičius М. Min. veik. P. 94.

- ⁶¹LIŠ. T. 1. P. 513-514.
- ⁶²Šakenis K. Vabalninkas ir jo apylinkė praecityje. K., 1935. P. 152.
- ⁶³Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 73.
- ⁶⁴Ten pat. P. 209-210.
- ⁶⁵Петерсон Е. Указ. соч. С. 40-41.
- ⁶⁶Zarys historiii gospodarstwa wiejskiego w Polsce. Warszawa, 1964. T. 2. S. 351.
- ⁶⁷Петерсон Е. Указ. соч. С. 30.
- ⁶⁸Улащик Н. Указ. соч. С. 329-330.
- ⁶⁹Vilkijos dvaro 1846 m. inventorius // LVIA. F. 716. Ap. 1. B. 454. L. 1-14.
- ⁷⁰Похилевич Д. Указ. соч. С. 158.
- ⁷¹Улащик Н. Указ. соч. С. 336.
- ⁷²LIŠ. T. 1. P. 439.
- ⁷³Goštautas J. Ponas Teisėjaitis arba pasakojimas apie Lietuvą ir Žemaitiją. V., 1967. P. 47.
- ⁷⁴LIŠ. T. 1. P. 367.
- ⁷⁵MABRS. F. 37-123. L. 1-2.
- ⁷⁶MABRS. F. 138-1439. L. 92-96.
- ⁷⁷Jučas M. Min. veik. P. 165-166.
- ⁷⁸LIŠ. T. 1. P. 367.
- ⁷⁹Ten pat. P. 371.
- ⁸⁰Skrodzakis K. Trumpas katekizmas arba pamokims diel priguldinima jaunuomenes Žemajtiu katalikų... Vilniuje, 1856. P. 76-77.
- ⁸¹Улащик Н. Указ. соч. С. 338.
- ⁸²Žabko-Potopowicz A. Op. cit. P. 175.
- ⁸³Петерсон Е. Указ. соч. С. 47.
- ⁸⁴MABRS. F. 37-123. L. 1.
- ⁸⁵Daugirdaitė-Sruogienė V. Žemaičių bajoro ūkis XIX amžiaus I-oje pusėje. K., 1938. P. 96-98.
- ⁸⁶Jucevičius L. Raštai. P. 446.
- ⁸⁷Ten pat.
- ⁸⁸Петерсон Е. Указ. соч. С. 20-25, 28, 40, 41, 47.
- ⁸⁹LIŠ. T. 1. P. 382.
- ⁹⁰Šakenis K. Min. veik. P. 135.
- ⁹¹LIŠ. T. 1. P. 512-517.
- ⁹²Неупокоев В. Батраки в Литве... С. 543.
- ⁹³Меркис В. Экспорт зерна и льна из Литвы в 1795-1861 // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 года. Вильнюс, 1964. С. 439.
- ⁹⁴Vom Flachse in besonderer Rücksicht auf Lithauen von Melchior Giedroyc // Estijos Centrinis valstybinis istorijos arctyvas. F. 402. Ap. 2. B. 7013. L. 64.
- ⁹⁵Краткое описание имени Плуицны, состоящего в Ковенской губернии в Тельшевском уезде // Государственный исторический музей в Москве. Отд. рукописей. Ф. 117. Д. 448. Л. 54-55.
- ⁹⁶Улащик Н. Скотоводство в Литве и Западной Белоруссии (1811-1861) // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР: Сб.4. Москва, 1960. С. 170.

- ⁹⁷Jučas M. Prekyba Lietuvos kaime XVIII a. // Iš lietuvių kultūros grijos. V., 1964. T. 4. P. 111-114.
- ⁹⁸O procenie czyli dochodzie... L. 18-19.
- ⁹⁹Jučas M. Baudžiavos irimas... P. 87.
- ¹⁰⁰Ючас М. и Мулявичюс Л. Некоторые вопросы генезиса... С. 18-19.
- ¹⁰¹Улашик Н. Обезземеливание крестьян Литвы и Западной Белоруссии после отмены крепостного права // Революционная ситуация в России 1859-1861 гг. Москва, 1960. С. 55.
- ¹⁰²Jučas M. Baudžiavos irimas... P. 128.
- ¹⁰³LIŠ. T. 1. P. 442; Неупокоев В. Повинности помещичьих крестьян в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 года. Минск, 1964. С. 399.
- ¹⁰⁴Ючас М., Мулявичюс Л. Некоторые вопросы генезиса... С. 25-26.
- ¹⁰⁵Balbėnų palivarko 1812, 1819 ir 1830 m. inventoriai // MABRS. 138-1439. L. 43-45, 77, 92-96; F. 38-1440. L. 10-17.
- ¹⁰⁶Grinapolio palivarko 1812, 1819, 1827 ir 1844 m. inventoriai MABRS. F. 38-1442. L. 50-54, 70-74, 78-82.
- ¹⁰⁷Pašerkšnės dvaro 1844 m. inventorius // MABRS. F. 37-3295. 2-3.
- ¹⁰⁸Vilkijos dvaro 1844 m. inventorius // LVIA. F. 716. Ap. 2. 31. L. 95-96.
- ¹⁰⁹Jučas M. Baudžiavos irimas... P. 141-142.
- ¹¹⁰Raudondvario dvaro 1845 m. privalomasis inventorius // LVIA. 716. Ap. 1. B. 241. L. 1-20.
- ¹¹¹Vilkijos dvaro 1844 m. inventorius // LVIA. F. 716. Ap. 2. 31. L. 83-98.
- ¹¹²Dirvėnų dvaro 1845 m. inventorius // MABRS. F. 35-79 (lapai numeruoti).
- ¹¹³Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 431.
- ¹¹⁴Ten pat. P. 112, 269, 345-346, 355.
- ¹¹⁵Неупокоев В. Состав и норма феодальной ренты в казенной деревне гвы (1798-1845) // Тезисы докладов и сообщений XI сессии симпозиума аграрной истории Восточной Европы. Москва, 1969. С. 203.
- ¹¹⁶LIŠ. T. 1. P. 519.
- ¹¹⁷Улашик Н. Изменения в хозяйстве крепостной Литвы и Западной оруссии в связи с введением новых культур (картофель) // Материалы истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Москва: Сб. 5. 1962. 325-327.
- ¹¹⁸Tyla J. Bulvių sodinimo būdai praityje // Kraštotyra. V., 1971. 70-76; Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 383-384.
- ¹¹⁹Balbėnų dvaro 1814 ir 1844 m. inventoriai // MABRS. F. 138-39. L. 56; F. 138-1440. L. 10-17.
- ¹²⁰Raudondvario dvaro 1845 m. privalomasis inventorius // LVIA. 716. Ap. 1. B. 241. L. 1-20.
- ¹²¹Vilkijos dvaro 1840 ir 1844 m. inventoriai // LVIA. F. 716. 2. B. 31. L. 83-98.
- ¹²²Pavlovo dvaro 1818.III.6 d. inventorius // LVIA. F. 1291. Ap. B. 131. L. 11-14.

- ¹²³Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 253.
- ¹²⁴Улашик Н. Указ. соч. С. 366-368.
- ¹²⁵Zytkowicz L. Op. cit. P. 137-142, 154-155.
- ¹²⁶Материалы для географии и статистики России. Ковенская губерния / Сост. Д. Афанасьев. Спб., 1861. С. 339-340.
- ¹²⁷Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 81, 162, 290.
- ¹²⁸LIŠ. T. 1. P. 478.
- ¹²⁹LVIA. F. 716. Ap. 1. B. 268. L. 8.
- ¹³⁰Формулярный список на рекрут (1836) // LVIA. F. 497. Ap. B. 47. L. 198-238.
- ¹³¹Janulaitis A. Užnemunė po Prūsais. P. 152-177.
- ¹³²Полное собрание законов Российской империи (далее-ПЗ). СПб., 18 Т. 26: 1800-1801 г. No 20019. С. 794-795.
- ¹³³Janulaitis A. Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX a. (1795-186 K., 1936. P. 210-211, 357-358.
- ¹³⁴Jučas M. Baudžiovos kritika Lietuvoje XVIII a. pabaigoje - 19 a. pradžioje // Lietuvos istorijos metraš-tis. 1971 m. V., 1971. 60; Jablonskis K. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V., 1973. P. 3: 338.
- ¹³⁵Jučas M. Baudžiovos kritika Lietuvoje ... P. 62-65.
- ¹³⁶Неупокоев В. Перестройка некоторых помещичьих хозяйств Литвы второй трети XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 г. Рига, 1963. С. 337.
- ¹³⁷Jučas M. Baudžiovos irimas... P. 196-197.
- ¹³⁸ПЗ. 1802-1803 г. Слб., 1830. Т. 28. С. 462-465; Jučas M. Baudžiovos irimas... P. 198.
- ¹³⁹Jučas M. Baudžiovos irimas... P. 198-203.
- ¹⁴⁰Неупокоев Н. О крестьянских волнениях в Литве в первой половине XIX в. // История СССР. 1959. No. 1. С. 157-163.
- ¹⁴¹Неупокоев Н. Перестройка... С. 343.
- ¹⁴²Крестьянское движение в России в 1826-1849 гг. Москва, 1961. 525-535; Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 165-167.
- ¹⁴³Janulaitis A. Baudžiavų panaikinimo sumanymai Lietuvoje (1818-1819 m.). K., 1929. P. 11-12; Jučas M. Baudžiovos irimas... P. 218; Izdebski H. Litewskie projekty konstytucyjne z lat 1811-1812 i ich wpływ na konstytucję Królestwa Polskiego // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1959. T. 24. Z. 1. S. 100.
- ¹⁴⁴Janulaitis A. Baudžiavų panaikinimo sumanymai... P. 20-21; Jučas M. Baudžiovos irimas... P. 218-220.
- ¹⁴⁵Janulaitis A. Baudžiavų panaikinimo sumanymai... P. 23-24.
- ¹⁴⁶Ten pat. P. 46.
- ¹⁴⁷Jučas M. Baudžiovos irimas... P. 219-226.
- ¹⁴⁸Sliesoriūnas F., Kruopas J. Nežinomas 1831 m. Lietuvos sukilėlių atsišaukimas lietuvių kalba // LTSR MA darbai. A serija. 1965. 1. P. 239-242.
- ¹⁴⁹Sliesoriūnas F. 1830-1831 metų sukilimas Lietuvoje. V., 1965. P. 394-395.
- ¹⁵⁰Ten pat. P. 395, 422.

- ¹⁵¹Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 126.
- ¹⁵²Ten pat. P. 230.
- ¹⁵³Ten pat. P. 272-274.
- ¹⁵⁴Ten pat. P. 243.
- ¹⁵⁵Ten pat. P. 27-53, 57-68, 71-75, 126, 158-160, 195-208, 229-44, 262-266, 272-297, 308-309, 313-350, 383-394, 408-419.
- ¹⁵⁶ПСЗ. Слб., 1840. Т. 14. No 13035-13036.
- ¹⁵⁷Конохова Т. Сельское хозяйство государственных крестьян Виленской Ковенской губерний в период реформы П.Д. Киселева (1840-1857 гг.) / Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР: Сб. Москва, 1960. С. 207.
- ¹⁵⁸Конохова Т. Крестьянское движение в государственной деревне Виленской Ковенской губерний в период реформы П.Д. Киселева (1840-1857 гг.) / Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966 г. Таллин, 971. С. 411; Конохова Т.А. Государственная деревня Литвы и реформа П.Д. Киселева. Москва, 1975. С. 23-26.
- ¹⁵⁹Неупокоев В. Источники по истории крестьянства государственной деревни Литвы во второй трети XIX в. // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Рига, 1970. С. 250-251.
- ¹⁶⁰LIŠ. Т. 1. P. 459.
- ¹⁶¹Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. Москва, 1958. Т. 2. С. 181.
- ¹⁶²Ten pat. P. 182.
- ¹⁶³Apskaičiuota pagal duomenis, pateiktus anksčiau nurodytoje I.Družinino knygoje. (P. 182).
- ¹⁶⁴Конохова Т. Государственная деревня Литвы и реформа П.Д. Киселева. С. 149.
- ¹⁶⁵Неупокоев В. Аграрно-крестьянский вопрос в Литве... С. 52.
- ¹⁶⁶Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ Табл. 5.
- ¹⁶⁷Конохова Т. Крестьянское движение... С. 413-423.
- ¹⁶⁸Неупокоев В. Источники по истории крестьянства государственной деревни Литвы... С. 261-262.
- ¹⁶⁹Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ, 1837-1887. Ч. 2. Табл. 5.; Неупокоев В. Контрреформа государственной деревни Литвы (1857-1862 гг.) // Революционная ситуация России в 1859-1861 гг. Москва, 1970. С. 33-35.
- ¹⁷⁰Неупокоев В. Контрреформа в государственной деревне... С. 36-41; Неупокоев Н. Аграрно-крестьянский вопрос в Литве... С. 79.
- ¹⁷¹ПСЗ. Собр. 2-ое. СПб., 1863. Т. 36. No 36713. С. 436.
- ¹⁷²Дружинин Н. М. Государственные крестьяне... Т. 1. С. 611; Неупокоев В. Подготовка проекта инвентарных правил и применение инвентарного положения 844 года в Литве // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР: Сб. 5. Москва, 1962. С. 277-278; Неупокоев В. Аграрно-крестьянский вопрос в Литве... С. 55.
- ¹⁷³Неупокоев В. Подготовка проекта инвентарных правил... С. 280-291.
- ¹⁷⁴Улащик Н. Введение обязательных инвентарей в Белоруссии и Литве / Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 г. Таллин.

1959. С. 267.

¹⁷⁵Улашик Н. Инвентари помещичьих имений западной Белоруссии Литвы 40-х годов XIX века, как исторический источник // Проблем источниковедения. Москва, 1962. Т. 40. С. 95-97.

¹⁷⁶Инвентарные положения Западных губерний. СПб., 1859. С. 8-9.

¹⁷⁷Инвентарные положения Западных губерний. С. 19, 28.

¹⁷⁸Улашик Н. Предпосылки... С. 147.

¹⁷⁹Неупокоев Н. Подготовка проекта инвентарных правил... С. 300-301

¹⁸⁰LIŠ. Т. 1. P. 489-491; Инвентарные положения Западных губерний С. 153-173.

¹⁸¹Дружинин Н. М. Государственные крестьяне... Т. 1. С. 278.

¹⁸²Rajca Cz. Ruch oporu chłopskiego w Królestwie Polskim w latach 1815-1864. Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1969. P. 175-177. Pagal Rajcos sudaryt Lenkijos Karalystėje vykusių atkaklesnių valstiečių bruzdėjimų sąrašas 1814-1820 m. buvo 14, 1821-1830 m. - 18, 1831-1840 m. - 52 1841-1845 m. - 18, 1848 m. - 41, 1847 m. - 36 bruzdėjimai. Valstiečiai Užnemunėje 1846 m. taip pat suaktyvėjo. 1814-1845 m. ten buvo 5, 1846 m. - 3 bruzdėjimai (p. 297-341).

¹⁸³Historia chłopów polskich. Warszawa, 1972. T. 3. S. 332.

¹⁸⁴Strazdūnaitė R. Agrariniai santykiai Užnemunėje 1795-1864 m. // Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje. P. 204-206.

¹⁸⁵Grabski W. Społeczne gospodarstwo agrarne w Polsce. Warszawa, 1920. S. 343.

¹⁸⁶Костюшко И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском Москва, 1962. С. 24.

¹⁸⁷Kieniewicz S. Historia Polski, 1795-1918. Warszawa, 1968. S. 223.

¹⁸⁸История СССР. Москва, 1968. Т. 5. С. 33.

¹⁸⁹Неупокоев В. Решения дворянских комитетов 1857 года в Литве личном "освобождении" крестьян // Vilniaus valst. V. Kapsuko universitet mokslo darbai. V., 1955. Т. 5. P. 66.

¹⁹⁰История СССР. Москва, 1968. Т. 5. С. 32.

¹⁹¹LIŠ. Т. 1. P. 500-502.

¹⁹²V.B. Gengubernatoriaus Nazimovo 1857 m. lapkričio 20 d. įsakyma // Mūsų senovė. K., 1937. Т. 2. Kn. 1. P. 172-183.

¹⁹³ПСЗ. СПб., 1830. Т. 35. No 27316. С. 170-172.

¹⁹⁴Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 376, 398-399.

¹⁹⁵MABRS. F. 138-1441. L 29; F. 138-1442. L. 43-44.

¹⁹⁶MABRS. F. 29-183. L 19.

¹⁹⁷(Pagal V. Neupokojevo surinktus duomenis, 1832-1844 m. judėjimai vyko 26 privačiuose ir 34 valstybiniuose dvaruose, 1844-1848 m. 31 ir 32, 1853-1857 m. pabaigoje - 82 ir 63).

¹⁹⁸Улашик Н. О крестьянских волнениях в Литве в первой половине XIX века // История СССР. 1959. No 1. С. 157.

¹⁹⁹LIŠ. Т. 1. P. 480-483.

²⁰⁰Jučas M. Baudživos irimas... P. 205.

²⁰¹O procenie czyli dochodzie z ziemi... S. 14.

²⁰²Žandarų pulkininko Tyzenhauzo 1854.V. 22 d. raštas III skyriaus viršininkui grafiui Orlovui // SRCVA. F. 109. 1 eksp. 1847 m. Ap

22. В. 305. L. 147-149.

²⁰³Крестьянское движение в России в 1857 - мае 1861 г. Москва, 1963.
С. 683-716.

²⁰⁴Shiesortūnas F. Min. veik. P. 430.

²⁰⁵Rajca Cz. Op. cit. P. 298-341.

²⁰⁶Неупокоев В. Аграрно-крестьянский вопрос... С. 96-101; Лазутка С.
Революционная ситуация... С. 93.

²⁰⁷Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 306, 354, 414.

²⁰⁸SRCVA. F. 109. I eksp. 1847 m. Ap. 22. В. 305. L. 152.

²⁰⁹Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 327.

²¹⁰Ten pat. P. 130, 252.

²¹¹Ten pat. P. 176.

²¹²Ten pat. P. 303-304.

²¹³Ten pat. P. 308-312.

²¹⁴Ten pat. P. 352.

²¹⁵Gieczys K. Bractwa trzezwosci w diecezji Żmudzkiej w latach 1858-1864.
V., 1935. P. 86.

²¹⁶Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 361.

²¹⁷Ten pat. P. 351-353.

²¹⁸Ten pat. P. 323.

²¹⁹ПСЗ. Собр. 2-ое. СПб., 1830. Т. 2. No 1308. С. 676.

²²⁰Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje
pusėje. K., 1970. P. 82-83.

²²¹Vilniaus universitetas. V., 1966. P. 94.

²²²V. Pelikano 1827.IX. 15 d. raštas Vilniaus švietimo apygardos
globėjui // LVIA. F. 567. Ap. 2. B. 1929. L. 8-9.

²²³1850.XII. 29 d. aplinkraštis Kauno, Vilniaus, Gardino, Minsko,
Slucko, Svisločės ir Bialystoko gimnazijų direktoriams // LVIA. F.
567. Ap. 2. B. 6341. L. 1.

²²⁴Minėtų mokyklų mokinių sąrašai // Ten pat. L. 11-74; Lukšienė
M. Min. veik. P. 431.

²²⁵Lukšienė M. Min. veik. P. 412-433.

²²⁶Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2.
Отд. 2. 1840-1855 гг. Изд. 2-ое. СПб., 1876. С. 1348-1356.

²²⁷Lukšienė M. Min. veik.

²²⁸Wrotnowski R. Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831. Paryż,
1835. S. 131.

²²⁹Valančius M. Raštai. V., 1972. Т. 2. P. 237.

²³⁰Lukšienė M. Min. veik. P. 408-409.

²³¹Apskaičiuota iš M. Lukšienės. Min. veik. P. 430.

²³²Сборник постановлений по Министерству народного просвещения... С.
1123.

²³³Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai... P. 71.

²³⁴Cit. iš: Lebedys J. Min. veik. P. 38.

²³⁵Valančius M. Min. veik. P. 244.

²³⁶Tyla A. Lietuvos jaunimas Tartu universitete // LTSR MA darbai.
A serija. 1973. Т. 3. P. 123.

²³⁷Меркис В. Социальное происхождение промышленных рабочих Литвы

в XIX в. // Возникновение капитализма в промышленности и сельском хозяйстве стран Европы, Азии и Америки. Москва, 1968. С. 270-274.

²³⁸Lietuvos TSR bibliografija: Knygos lietuvių kalba. V., 1969. T. 1. P. 12.

²³⁹Ten pat. P. 491-544.

²⁴⁰Janulaitis A. Mikalojus Akelaitis. V., 1969. P. 35-38.

²⁴¹Lietuvių literatūros istorija. Feodalizmo epocha. V., 1957. T. 1. P. 322, 449-454.

²⁴²Ten pat. P. 495, 506.

²⁴³Jablonskis K. Valstiečių judėjimas Lietuvoje XIX a. pirmojoje pusėje ir valstiečių siekimų reiškėjas Jonas Goštautas // Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje. V., 1957. P. 48-69.

²⁴⁴Jonas Goštautas. Ponas Teisėjaitis arba pasakojimas apie Lietuvą ir Žemaitiją. P. 50-56, 70, 78.

²⁴⁵Lietuvių tautosakos apybraiža. V., 1963. P. 22-223.